ФОРМИРАЊЕ БРИГАДЕ И ЊЕН ПРОДОР У ЗАПАДНУ БОСНУ

(10. јун — 1. новембар 1942)

Упркос тешких борби које су вођене с непријатељем у прољеће 1942. године, ЦК КПЈ и Врховни штаб успијевају да формирају три бригаде: 5. јуна 3. пролетерску (санџачку), а 10. јуна 4. и 5. пролетерску (црногорску) бригаду.[1]

У саставу 4. пролетерске (црногорске) бригаде било је пет батаљона, чета пратећих оруђа, интендантура с комором, болница и санитет. Батаљони су имали по три чете, митраљески вод и одговарајуће органе службе.

У 1. и 2. батаљон ушли су борци из Ловћенског одреда — у 1. батаљон борци из ранијих батаљона „13. јул" и „Јован Томашевић", тј. борци са територије Горњег Цеклина, ЈБуботиња и Црмнице, а у 2. батаљон борци из ранијих батаљона „Царев Лаз", „Стеван Штиљановић" и из Катунског батаљона, тј. борци родом из Доњег Цеклина, Добрског Села, са Црногорског приморја и из Катунске нахије. У 3. батаљон ушли су борци Зетског одреда — из Зете, ЈБешкопоља, Љешанске нахије и Бјелопавлића; у 4. батаљон борци Комског одреда — са територије Мораче, Ровца, Колашина, Андријевице и Берана (сада Ивангарада); у 5. батаљон борци из Дурмиторског одреда — из Дробњака, Шаранаца, Језера, Ускока и Пиве.

Били су то борци који су пуних 11 мјесеци водили тешке борбе с талијанским окупатором и четницима. Они су се у тим борбама прекалили и стекли велико искуство. На дан формирања у бригади су била 1082 таква борца и старјешине — 862 мушкарца и 220 жена. Од њих су 445 били

[1] Хронологија ослободилачког рата народа Југославије 1941—1945. (у даљем тексту: Хронологија), Војноисторијски институт, Београд, 1964, стр, 280.

земљорадници, 168 домаћице, 148 ђаци, 81 студенти, 73 радници, 45 службеници, 32 правници, 26 официри и подофицири БВЈ, 23 учитељи, 10 професори, 6 пензионери, 4 љекари, 4 инжењери, 4 трговци, 3 публицисти, 3 љекарски помоћници, 2 свештеници, 1 калуђер, 1 сликар, 1 адвокат и 2 предсједника општине. На лицу мјеста су били 1048 бораца, док су остали били у болници. Од 1048 бораца на лицу, 843 је било у борачким јединицама, а 205 на другим дужностима у бригади и батаљонима — санитету, комори, при штабовима и другдје. На дан формирања у бригади је било 564 чланова и кандидата за чланове КПЈ и 376 скојеваца. Од наоружања, поред пушака са просјечно 20 метака и пиштоља са којима су били наоружани борци и старјешине, бригада је имала: 34 пушкомитраљеза, 12 тешких митраљеза, 1 лаки и 2 тешка минобацача, а од стоке 40 товарних и 30 јахаћих коња.[2]

Од 10. до 17. јуна све јединице бригаде прешле су на лијеву обалу Сутјеске. У то вријеме се завршила и талијанско-четничка офанзива од Пиве, Чемерна, Изгора и Врбнице. Послије преласка преко Сутјеске, бригада се први пут нашла на окупу, у шумама између Заостра, Крушева и Врбнице. Са падина Зеленгоре јединице су се пребациле на десну обалу Врбничког потока, гдје им је 17. јуна прочитана наредба врховног команданта о формирању бригаде. Истог дана је прочитана и наредба о саставу штаба бригаде, штабова батаљона, команди чета и руководилаца служби и сектора.

За команданта бригаде постављен је Пеко Дапчевић, за политичког комесара Митар Бакић, а за замјеника политичког комесара Бошко Ђуричковић, који је ускоро постављен за политичког комесара 2. батаљона.[3]

У политодјелу бригаде ЦК КПЈ је поставио три стара члана КПЈ: инжењера из Црне Траве Милентију Поповића за руководиоца, а публицисту из Бање Луке Веселина Маслешу и професора и пјесника из Машнице Радована Зоговића за чланове. Милентије Поповић је, међутим, убрзо постављен за замјеника политичког комесара бригаце, али се ускоро разболео од тифуса и више од мјесец дана је провео у грозници, на носилима. Исцрпен опаком болешћу,

[2] Војна енциклопедија (у даљем тексту: ВЕ), том VII, стр. 500. Зборник података и докумената о НОР-у (у даљем тексту: Зборник), том IV, књ. 8, стр. 49—61;

Четврта пролетерска бригада 1942—1952 (Зборник сјећања), Војноисторијски институт, Београд, 1952, стр. 230.

[3] Четврта пролетерска бригада, стр. 47.

убрзо се преселио у Централну болницу. 'Његову је дужност у политодјелу бригаде преузео Весо Маслеша, а нови члан политодјела бригаде постала је Стана Томашевић.

У самом штабу бригаде радило је још осам другова: Шпиро Мугоша, службеник из Титограда, који ће нешто касније постати помоћник команданта бригаде; Ђуро Чаговић, стари члан КПЈ, који ће убрзо бити постављен за политичког комесара 3. батаљона; Стана Томашевић, учитељица и члан КПЈ; Фјодор Махин Јевдокимович, стари комуниста и публициста, родом из Сибира, СССР; Михаило Вицковић, стари политичар и предсједник ћеклићке општине; Ђоко Павићевић, официр у пензији, ратник из оба балканска и из првог свјетског рата, који је са цијелом породицом пришао устаницима 13. јула 1941; Видо Вурић, шездесет петогодишњак из чевске Загреде, такође ратник из три минула рата, угледни и поштовани племеник који је био и предсједник чевске општине; и два свештеника — вјерска референта бригаде: свршени студент теолошког факултета, али и члан КПЈ, Црмничанин Блажо Марковић и стари добри прота Јагош Симоновић из Доње Мораче.

Технику бригаде водило је шест бораца; у курирском одјељењу било је осам неустрашивих младих људи; у бригадном и батаљонском санитету и управи бригадне болнице радила су четири љекара (др Мита Савићевић, др Радоје Мијушковић, др Јован Бијелић и др Жарко Микић), четири студента медицине (Станко Мартиновић, Марија Ломпар, Бранко Кандић и Митар Пилетић), два љекарска помоћника (Чедо Иличковић и Милица Јововић), један санитетски наредник БВЈ (Радомир Бурић), двадесет и једна домаћица, дванаест ученица, пет службеница и двије раднице (њима је било повјерено на његу и лијечење тридесет и четири рањеника и болесника од којих је девет подлегло ранама на међупростору Изгори — Суха)[4]; у бригадној и батаљонским интендантурама и коморама радило је 138 бораца. Значи, при штабу бригаде и батаљона — санитету, болници, интендантури, комори и другдје било је 205 бораца, међу њима један број старијих годишта, од којих су многи када је бригада кренула на марш за западну Босну остали на Зеленгори, с Петом пролетерском бригадом и Херцеговачким одредом.

4 На међупростору Изгори — Тјентиште подлегли су ранама борци Милован Дожић, Мираш Жижић, Бранко Лопичић, Јован Крстајић, Лазар Крунић, Димитрије Новосел, Јован Поповић, Љубо Сератлић и Вукосав Таталовић (сви чланови КПЈ); дневник аутора.

Штабове батаљона су сачињавали:

Први (ловћенски) батаљон: командант Љубо Вучковић, политички комесар Велиша Лековић, замјеник команданта Мило Јовићевић, замјеник комесара Блажо Ломпар, интендант Јово Пламенац, а референт санитета Чедо Иличковић.

Други (ловћенски) батаљон: командант Нико Стругар, политички комесар Душан Петричевић, замјеник команданта Милован Челебић, замјеник комесара Спасо Дракић, интендант Марко Шофранац, а референт санитета Радомир Бурић.

Трећи (бјелопавлићки) батаљон: командант Василије Ђуровић Вако, политички комесар Марко Шофранац (већ послије неколико дана замјенио га је Ђуро Чагоровић), замјеник команданта Мироје Жарић, замјеник комесара Владо Божовић, интендант Симо Мугоша, а референт санитета Бранко Кандић.

Четврти (комски) батаљон: командант Саво Дрљевић, политички комесар Војо Машковић, замјеник команданта Милета Ђукић, замјеник комесара Бошко Рашовић, интендант Душан Драговић а референт санитега др Јован Бијелић.

Пети (дурмиторски) батаљон: командант Момчило Полексић, политички комесар Мијушко Шибалић, замјеник команданта Вељко Жижић, замјеник комесара Филип Бајковић, интендант Љубо Микић, а референт санитета др Жарко Микић.

Одмах по саопштењу одлуке о формирању, штаб бригаде је са штабовима батаљона, старјешинама самосталних јединица и служби одржао састанак, на коме је, поред осталог, говорено о мјерама које треба предузети ради организационог учвршћења бригаде и донијета одлука да се све јединице пребаце у село Велику Љубињу, што је учињено већ 18. јуна. Ту се бригада задржала до 24. јуна, када је, с осталим пролетерским бригадама, пошла на велики марш за Босанску крајину. За вријеме боравка у Великој Љубињи бригаду је обезбјеђивао 1. батаљон, са положаја у рејону шуме код извора Влашке воде.

За вријеме боравка на падинама Зеленгоре 4. црногорска и друге бригаде око Врховног штаба нијесу имале непосредног додира с непријатељем, тако да су се, поелије борби које су непрекидно трајале више од пола године, могле мало одморити и средити. Међутим, ситуација се у погледу исхране и материјалног снабдијевања није много измијенила. Крај

Друг Тито говори 4. бригади на дан формирања, Љубина, јун 1942.

у коме су се бригаде одмарале био је сиромашан и слабо насељен. Оно мало села расутих по падинама Зеленгоре дјелимично је било попаљено и разорено. Народ који је успио да избјегне четничку каму и усташки нож разишао

Пеко Дапчевић и Митар Бакић, први командант и политички комесар бригаде, Ливно, децембар 1942.

се на разне стране. На згариштима и рушевинама, свједочанствима тешких четничких и усташких злочина, мало се ко задржао. И поред мјера које су предузимане да се обезбиједи исхрана, људство се морало хранити коњетином, али се и у њој оскудијевало. У таквој ситуацији борци су се довијали на разне начине да ублаже глад. Разне шумске траве, као сријемуш и кисјелица, затим кора од младог дрвећа, коријење разних трава, јагоде и плодови зеленог воћа које је на том терену расло, многима су помогли да издрже глад.

Краткотрајни предах у Великој Љубињи бригада је искористила за сређивање својих јединица и појачан партијско-политички рад. С обзиром на то да је била попуњена већим бројем бораца који су до тада били руководиоци, људи с великим борбеним и политичким искуством, који су стицајем околности у то вријеме били обични борци, тај рад јој није представљао посебну тешкоћу. Редовно су држана предавања, зборови и састанци. Прво предавање (о улози СССР-а и Црвене армије у другом свјетском рату) бригади је 17. јуна одржао Фјодор Махин Јевдокимович. Пет дана каснije Веселин Маслеша, члан политодјела бригаде, одржао је предавање о годишњици напада Њемачке на СССР и о резултатима борбе на источном фронту.

У исто вријеме су на партијским састанцима по батаљонима и самосталним јединицама анализирани прећени пут, борбе и држање комуниста за вријеме повлачења. Састанци, разматрања и закључци повезивани су с анализом која је о ситуацији у Црној Гори изнијета у отвореном писму ЦК КПЈ партијској организацији Црне Горе и Боке од маја 1942. При томе је стално истицана улога Партије и указивано на задатке сваког њеног члана у наредном раздобљу борбе. Послије партијских састанака, у свим јединицама су одржане конференције с борачким саставом, на којима су борци упознати с битним обиљежјима ослободилачке борбе и са својим задацима. Та је активност позитивно утицала на унутрашњу повезаност, чврстину, дисциплину и међусобно повјерење у читавој бригади. Конференције су биле занимљиве, а дискусија отворена, другарска, конструктивна.

Није запостављено ни војно оспособљавање бригаде. С борцима је извођена војна обука по десетинама, водовима, четама и батаљонима, углавном о употреби и чувању оружја и о поступцима у разним борбеним ситуацијама. Доста

се пажње поклањало личном изгледу и хигијени бораца, одјећи и обући. Коњи су редовно прегледани и њихов товарни прибор и ков увијек су били, војничким ријечником казано, у исправном стању.

Већ према могућностима и условима развијао се и рад на културном и образовном уздизању бораца. У то вријеме изашао је и први број Бригадног листа, који је, умножен на шапирографу у неколико примјерака, „обишао" све јединице.

Организован је и сусрет бораца 2. и 4. пролетерске бригаде, уз пригодан програм, ради међусобног упознавања и размјене искустава. У знак сјећања на тај први сусрет, борци су се међусобно даривали, мијењали оружје и слично. Све су то биле ситне пажње, али су изражавале дубоко људско осјећање према другу и саборцу. Од тога сусрета, борци тих двију бригада свагда су се међусобно ословљавали са „рођаче". То узајамно повјерење, љубав и другарство, та повезаност и осјећање нарочито су дошли до изражаја у доцнијим заједничким борбама, када су 2. и 4. пролетерска, заједно с 2. далматинском бригадом, ушле у састав 2. пролетерске дивизије.

Деветнаестог јуна бригаду је посјетио врховни командант друг Тито. О његовој посјети све су јединице биле обавијенггене. Свог команданта дочекали су постројени у четвероугао, како се то практикује пригодом таквих свечаности. Врховни командант је цјелокупни састав бригаде упознао са ситуацијом, указао му на нове задатке и предочио какви га напори и тешкоће очекују.[5] Заједно с другим предузетим мјерама, ријечи друга Тита су снажно утицале на борце и старјешине и подигле борбени дух читаве бригаде.

Од Зеленгоре, преко Трескавице, до Игмана

ЦК КПЈ и Врховни штаб су 19. јуна одлучили да с 1, 2, 3. и 4. пролетерском бригадом крену за Босанску крајину, ради подстицања и ширења устанка у западним крајевима земље, а да 5. пролетерска бригада, Херцеговачки одред, болница и збјег за извјесно вријеме остану на Зеленгори.[6] Одлуку о покрету који ће услиједити кроз три-четири дана Врховни штаб је саопштио штабовима бригада 20. јуна

[5] Јосип Броз Тито, Војна дјела, кн>. I, стр. 92.
[6] Зборник, том IV, књ. 3, док. 194.

у шуми изнад села Врбнице. Наредба за покрет, издата 22. јуна, регулисала је поступак бригада за наредна три дана. Првог дана марша предвиђено је да се бригаде прикупе дуж комуникације Јелеч—Калиновик, свака на свом правцу. Слиједећег дана су имале да ликвидирају непријатељске посаде у Јелечу и Борју и да прикупе храну. Ноћу између другог и трећег дана марша требало је прећи комуникацију у двије колоне, заобилазећи Калиновик са истока и са запада да би се послије преласка комуникације Калиновик—Трново, односно Калиновик—Улог, поново спојиле и трећег дана марша продужиле југозападним падинама Трескавице и избиле у шуме Чемернице и Тушила, у близини планинских насеља на јужним падинама Бјелашнице. Требало је да се 2. и 4. пролетерска бригада, које су сачињавале сјеверну колону, крећу сјеверно од Калиновика, а 1. и 3. пролетерска бригада, које су сачињавале јужну колону, јужно од Калиновика.[7]

Пут од Зеленгоре до Уне и Сане био је дуг и тежак, а на том простору биле су јаке непријатељске снаге. Требало је прећи комуникације Фоча—-Калиновик, Калиновик——Сарајево, односно Калиновик—Улог, затим планине Трескавицу, Бјелашницу и Игман, комуникацију Сарајево—Мостар и проћи кроз коњички, прозорски, фојнички, бугојански и купрешки срез, а при том и разбијати непријатељске посаде. Циљ је био: преко Вранице и Зец-планине избити у долину Врбаса и на планину Динару, гдје ће се, како се предвиђало, бригаде срести с крајишким и далматинским партизанима.

Било је најтеже прећи пут Фоча—Калиновик, савладати Трескавицу, Бјелашницу и Игман и избити пред комуникацију Сарајево—Мостар. На том иначе тешком терену маневар је био ограничен на узани коридор између Сарајева и Неретве, те је сваког часа била .могућна интервенција непријатељских снага из Сарајева и Мостара. Калиновик је непријатељ раније посјео са око 200 домобрана и усташа и организовао за одбрану. У Јелечу је била жандармеријска постаја са неколико жандара, а у загорским селима око Калиновика око 180 четника, који су били у добрим односима с посадом у Калиновику. Према талијанским подацима, око Калиновика је било 640, а око Фоче 660 четника.[8]

[7] Исто, том II, књ, 4, док. 189.

[8] Архив Војноисторијског института (у даљем тексту: Архив ВИИ) рег. бр. 24/3, к. 421.

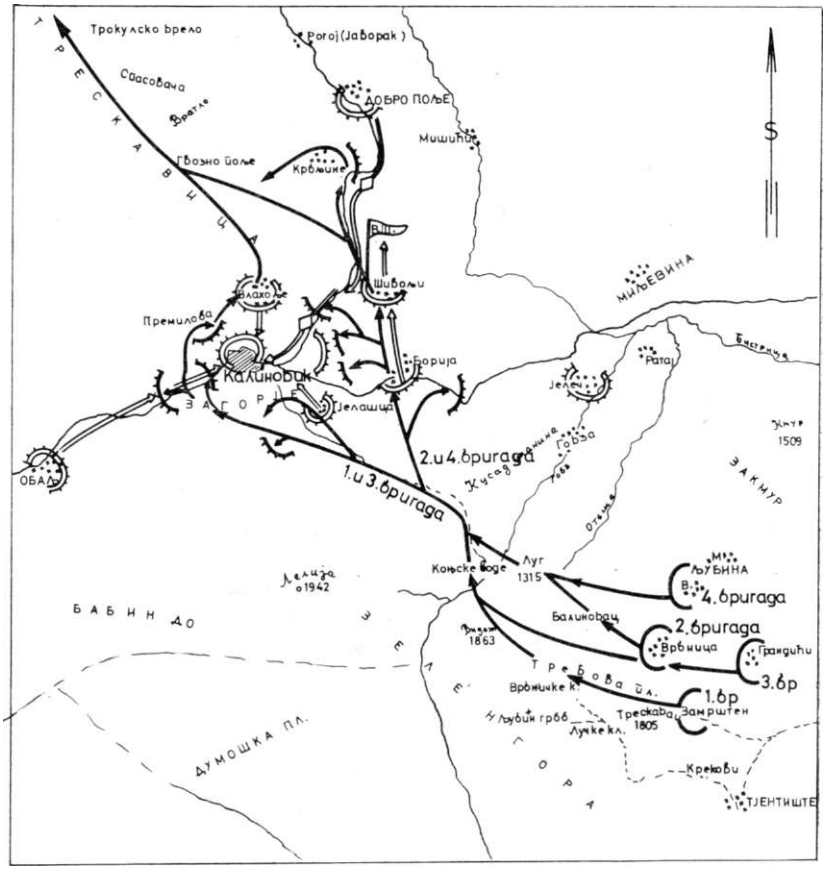

Покрет са Зеленгоре, борбе око Калиновика и избијање бригада на Трескавицу, јун 1942.

Прије покрета, 4. бригада је извршила све потребне припреме и упутила извиђачке дијелове према комуникацији Јелеч—Калиновик. Из Велике Љубине је кренула 24. јуна изјутра, у исто вријеме када и остале три бригаде са Зеленгоре. Сјеверна колона (2. и 4. пролетерска бригада), с којом се кретао ЦК КПЈ и Врховни штаб, наступала је општим правцем Балиновац—Коњске воде—Махачка чесма, у поретку: 2. пролетерска бригада, Централни комитет и Врховни штаб, 4. пролетерска бригада. Друга пролетерска је чистила терен у зони наступања сјеверне колоне и обез-

бјеђивала је од комуникације Јелеч—Калиновик. До 24. јуна увече бригада је избила у село Борију, гдје јој се један број четника предао, док је већи дио одступио за Калиновик и Шивоље. Бригада је заноћила у Борији.

Четврта пролетерска је, поред непосредног обезбјеђења, обезбјеђивала ејеверну колону од долине Сутјеске, одржавала везу с јужном колоном, извиђала правце према Јелечу и одржавала везу с 2. пролетерском. Због тога су 1. и 2. батаљон наступали на челу бригаде, непосредно иза Централног комитета и Врховног штаба. За одржавање везе с јужном колоном задужен је 3. батаљон, а 4. и 5. батаљон су, поред осталог, штитили сјеверну колону од евентуалног напада од Фоче, из долине Дрине и Сутјеске.

Марш по овом високопланинском, испресијецаном и беспутном терену био је утолико тежи што је непријатељска авијација стално извиђала и пратила покрет бригада. Четврта пролетерска је 24. јуна, касно ноћу, стигла у шуме сјеверозападно од Борове главе (к. 1449), јужно од Борије и у рејон Добре воде, и ту заноћила. За вријеме марша 24. јуна бригада није наилазила на непријатеља. Тога дана јужна колона је с дијелом снага избила у Јелашца, гдје је разбила загорске четнике, једну чету домобранског 7. пука и 26 жандара и заноћила у шуми поред пута у подручју Ошљег дола.[9]

Слиједећег дана су све четири бригаде преданиле у рејонима прикупљања, одакле су живо извиђале правце даљег наступања. Четврта бригада, поред других задатака, обезбеђивала је и правац према Јелечу и одржавала везу с 2. пролетерском бригадом и јужном колоном. Бригадна интендантура је тога дана дала батаљонима нешто златног и сребрног новца, за куповање хране, а 2. батаљон је примио око 3.000 грла ситне и крупне стоке, коју су бригаде реквирирале од одбјеглих четника из загорских села. На Коњским водама батаљон је ту стоку 26. јуна послије подне предао 5. црногорској бригади, Херцеговачком одреду, болници и збјегу.[10]

Да се јединице не би упуштале у непотребне борбе, Врховни штаб је 25. јуна промијенио .првобитну одлуку о правцу покрета бригада и наредио им да се, умјесто између Трескавице и Височице, пробијају преко Трескавице, иако је тај.правац био дужи и тежи. Наређено је да се покрет изврши 25/26. јуна и да до зоре 26. јуна бригаде избију

[9] Мишо Лековић, Офанзива пролетерских бригада у лето 1942, Војноисторијски институт, Београд, 1965, стр. 48.

[10] Зборник, том IV, књ. 5, док. 119.

у подручје Гвозног поља, на падинама Трескавице, 8—10 километара сјеверозападно од Калиновика. Остали задаци бригада остали су непромијењени.[11]

Друга и четврта бригада имале су тежи задатак од јужне колоне. Оне су морале да пређу преко двије комуникације и да се обезбјеђују према Фочи, у којој је у то вријеме био један усташки батаљон и 70 жандара, и Сарајеву, у коме су била три батаљона њемачког 738. пука, један усташки здруг, штаб 3. домобранског корпуса с пришттапским јединицама и њемачка команда. Друга пролетерска је и даље наступала на челу сјеверне колоне, а на зачељу, правцем Добра вода—Борија—Крива локва—Катун Бубан —Гвозно поље — 4. пролетерска. Она је закаснила при поласку, па је тек око подне 26. јуна стигла у шуму на сјеверозападној ивици Гвозног поља, обезбјеђујући се према Добром пољу, Мандри и Шивољу. У рејон Гвозног поља стигле су и остале бригаде и ту се задржале све до зоре 27. јуна.

У подручју Ошљег дола је 26/27. јуна стигао и 2. батаљон 4. пролетерске. Одатле је продужио ка Премиловом брду, гдје га је прихватио 2. батаљон 1. пролетерске, с којим је сјутрадан наставио покрет за главнином. За вријеме покрета 2. батаљон 4. пролетерске није имао тежих борби, али је услијед узастопних ноћних маршева био исцрпен.

Док су се бригаде прикупљале у рејону Гвозног поља, непријатељ није испољавао неку јачу активност, изузев на комуникацији Калиновик—Сарајево, али је наше колоне и даље нападао из ваздуха. Међутим, 28. јуна, услијед великог невремена и снијега који је падао на Трескавици, престала су и дејства непријатељске авијације. Пошто је такво невријеме утицало и на покрете бригада, Врховни штаб је одлучио да се пође у насеља западно од Трнова, гдје је власт држала муслиманска милиција. Увече 27. јуна 1. пролетерска бригада је стигла код Трокутског врела изнад села Дујмовића, а 4. пролетерска, која је тог дана маршевала од Гвозног поља, преко Вратила и Спасоваче, до Великог језера, гдје је по великом невремену заноћила на отвореном пољу, истурајући осигурања према селу Ледићима. Те ноћи је у састав' бригаде стигао и њен 2. батаљон.

Послије избијања на гребен Трескавице, 4. пролетерској је наређено да наступа ка Ледићима, да село ослободи, обезбиједи десни бок групе са правца Ракитнице, затвори правац према Трнову и садејствује 1. пролетерској на правцу

[11] М. Лековић, исто, стр. 48.

Дујмовића. У 2 часа 28. јуна 4. пролетерска бригада је пошла правцем Велико језеро—Облик—Пандурица, одакле је 5. батаљон упућен за Бијелу лијеску, ради затварања правца према Ракитници, а бригада је преко Пазаришта продужила за Ледиће, гдје је стигла у 9 часова. У Ледићима није било непријатеља, па су одатле 3. и 4. батаљон наставили покрет за село Дејчиће, гдје су око 12 часова дочекани минобацачком, пушкомитраљеском и пушчаном ватром. У двочасовној борби два наша батаљона су успјела да ослободе Дејчиће, Остојиће и Шабиће, принудивши милицију и жандаре из тих села да одступе у Мијановиће, западно од Трнова. У тим борбама непријатељ је имао 5 мртвих и 2 заробљена војника. Заплијењено је 18 пушака, 1 минобацач са 18 мина и 1 пушкомитраљез. Из 4. бригаде је погинуо 1 борац.[12]

Послије тих борби 2. и 3. батаљон су упућени у село Пресјеницу, са задатком да извиђају и затворе правце према комуникацији Сарајево—Трново и према Игману; 1. и 4. батаљон, штаб бригаде и остале јединице задржали су се у Ледићима, Дејчићима и Остојићима, док је 5. батаљон и даље држао положаје на Бијелој лијесци. Позади 4. пролетерске истог дана је наступала 3. пролетерска, а за њом 2. пролетерска бригада.

Док су се бригаде одмарале и сређивале у ослобођеним селима, Врховни штаб, који је био у Пресјеници, 30. јута је наредио да се наступање на датим правцима одмах настави, да се 3/4. јула пређе и поруши комуникација Сарајево——Мостар на одсјеку од 40 километара. Предвиђено је било да се покрет, прелаз и рушење комуникације изврше са двије колоне, које би даље наступале ка Битовњи, гдје би се краће вријеме бригаде одмориле. У сјеверној колони наступале би 2. и 4. пролетерска бригада, са којом ће се кретати начелник Врховног штаба Арсо Јовановић и члан Врховног штаба Милован Ђилас. Та би се колона кретала између Игмана и Бјелашнице, прешла би и порушила комуникацију на одсјеку Бињешево—-Тарчин, уништила жељезничке станице Хаџића, Пазарића и Тарчина и обезбјеђивала групу од Сарајева. Јужну колону сачињавале би 1. и 3. пролетерска бригада под непосредном командом Врховног штаба и врховног команданта друга Тита, и кретала би се подножтем Бтелашнице, ппешла и порушила комуникацију на одсјеку Раштелица—Коњиц и уништила жељезничке

[12] Зборник, том II, кн>. 4, док 197. Погинуо је борац Рајко Булатовић; дневник аутора.

станице и постројења на том одсјеку, обезбјеђујући лијеви бок групе од Мостара. Бригаде су морале извршити покрет до полазних положаја[13] послије подне 30. јуна и ноћу између 30. јуна и 1. јула.

Четврта пролетерска бригада извршила је покрет преко Игмана, 1/2. јула, правцем Горње Гркавице—Мало поље, и стигла у шири рејон Радових вода изјутра 2. јула. Ту се задржала тога и слиједећег дана, извиђајући и обезбјеђујући правце према Сарајеву и комуникацији на одсјеку Бињишево—Касапићи. У току марша 1/2. јула један борац је у рејону Малог поља умро од исцрпљености.[14]

Штаб 4. пролетерске бригаде извршио је извиђање и предузео друге мјере да би што боље извршио добивени задатак. Лијево од 4. пролетерске, преко планине Бјелашнице, наступала је 2. пролетерска бригада, која је посјела полазне линије испред Пазарића и Тарчина, док десно није било наших снага. За вријеме покрета преко Игмана и подилажења комуникацији Сарајево—Коњиц партизани Калиновичког одреда били су путовође и, као добри познаваоци терена, вршили су извиђање.

До 3/4. јула вријеме се прољепшало, те је авијација, првенствено извиђачка, била врло активна, али с минималним ефектом, јер су се партизани, захваљујући бујној вегетацији терена, добро маскирали. Покрет групе пролетерских бригада за непријатеља је још био тајна.

Од Игмана до Враница

Комуникација Сарајево—Мостар имала је велики војни и економски значај и за НДХ и за окупаторе. Заштита комуникације од Раме до Сарајева била је у надлежности војних снага НДХ. Трећег јула је од Коњица до Сарајева било око 480 непријатељских војника. Жељезничку станицу Хаџића, поред наоружаних мјештана и жандармеријских патрола, обезбјеђивало је и 25 усташа из жељезничког батаљона и оклопни воз, а жељезничку станицу Пазарића 20 фелџжандара. Тога дана у 20 часова обустављен је саобраћај на комуникацији Коњиц—Сарајево, због чега су у Брђанима и Пазарићу задржани путнички возови, а у Тарчину и Брадини теретни. Поред путника и разног материјала у тим возовима је било и 40 усташа припадника „Црне легије" и 150 домобрана.

[13] М. Лековић, исто, стр. 62—64.
[14] Умро је борац Мирко Станојевић; дневник аутора.

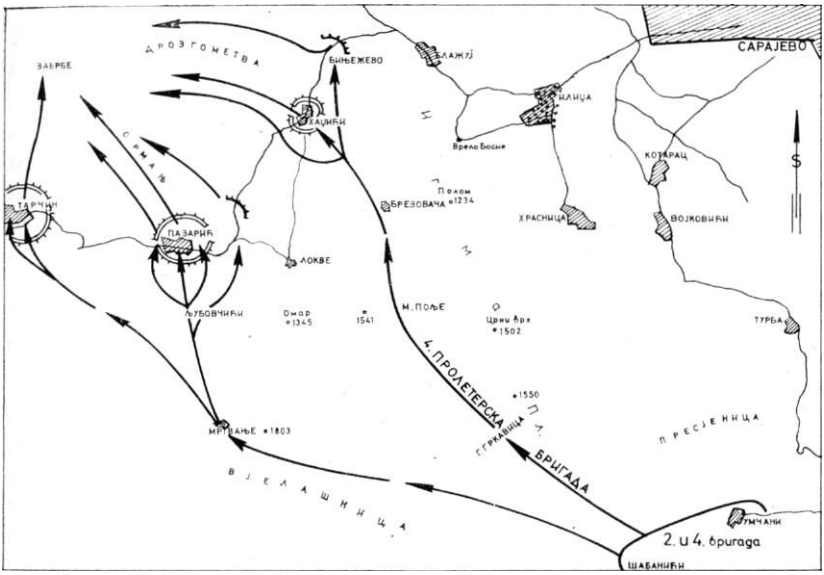

Напад сјеверне колоне (2. и 4. пролетерска бригада) на комуникацију Сарајево — Коњиц, јул 1942.

Штаб 4. пролетерске бригаде је одлучио да с 4. батаљоном пресијече и поруши комуникацију у рејону Бињишева, у висини Гароваца, и затвори правац према Сарајеву, а с 1. батаљоном и једном четом 2. батаљона да ликвидира жељезничку станицу Хаџића и обезбиједи правац према Пазарићу. Остале јединице бригаде кретаће се стазом преко Брезоваче, поред к. 985 (Кутиња), спустити се на комуникацију, порушити је и одмах продужити за Дрозгометве. Дан уочи прелаека, штаб бригаде смијенио је штаб 2. батаљона. За команданта је поставио Милету Ђукића, дотадашњег замјеника команданта 4. батаљона, а за његовог замјеника Ника Стругара, дотадашњег команданта батаљона. Дотадашњи политички комесар Душан Петричевић и замјеник команданта Милован Челебић разријешени су дужности и први је упућен у 3. чету, а други у митраљески вод истог батаљона. За комесара батаљона постављен је Бошко Ђуричковић, замјеник политичког комесара бригаде. На истој дужности у штабу батаљона остао је замјеник политичког комесара Спасо Дракић. Та смјена, нарочито Ника Маркова Стругара, није од бораца добро прихваћена, то прије што

није била ни објашњена. За већину бораца који су негодовали и тада, и, особито, за вријеме неуспјеха које је од тада до 16. августа батаљон трпио, разлози смјењивања штаба батаљона остали су тајна.

Крајем дана 3. јула бригаде су избиле на линију Блажуј—Брадина. Четврта пролетерска је закаснила с нападом на комуникацију, услијед нагле промјене времена 3/4. јула (провала облака и магла) и услијед тога што је терен којим је наступала био покривен готово непроходном шумом. Пред комуникацију је избила око 2 часа 4. јула. Командант 1. батаљона Љубо Вучковић распоредио је чете према објектима у Хаџићима, и то двије према жељезничкој станици, једну према усташком дому и једну према пиланама. Чете су одмах извршиле напад. Премда изненађен, непријатељ је цружио отпор, нарочито са жељезничке станице, коју су браниле усташе. У току борбе за Хаџиће од Пазарића је стигао оклопни воз, укрцао усташе и продужио даље, послије чега су чете ушле у станицу. Са тавана своје куће усташки таборник је с групом усташа давао отпор до зоре, када је оклопним возом и он био извучен. Мада отпор усташа у Хаџићима није био потпуно савладан, бригада је успјела да пређе комуникацију. Четврти батаљон није на вријеме стигао у подручје Бињишева да сруши мост (распон 25 м) на рјечици Зујевици, те је оклопни воз несметано пошао за Сарајево. Тек послије тога мост је срушен и оштећено је 700 метара пруге.

У Хаџићима је запаљена жељезничка станица, магацин и двије пилане, оштећена пошта и општина и пресјечено више ПТТ-стубова. Погинуло је 12 усташа, а 2 су рањена. Међу 7 погинулих цивила налазио се и предсједник општине. Бригада је имала 6 погинулих и 1 рањеног.[15]

Четврта пролетерска бригада је прешла преко комуникације Сарајево—Коњиц 4. јула до 9 часова. Након тога се, под заштитом 1. и 4. батаљона с положаја на коти 631-Гаровци, прикупила у селу Дрозгометвама. Послије тога је 2. батаљон посјео село Хомољске Ћуприје и затворио правце од комуникације Блажуј—Кисељак и долину Лепенице, а остале јединице бригаде просторију Забрђе—Бујовци—Мокрење, обезбјеђујући се 3. батаљоном према Хаџи-

[15] М. Лековић, исто, стр. 94—97. Погинули су борци Недељко Газивода, Јово Јовановић, Милош Јовановић, и Блажо Перазић; десетар Нико Побор и водник Мато Милић; дневник аутора.

ћима и Пазарићу, а 5. батаљоном, који је на Орману одржавао везу с 2. пролетерском бригадом, према Крешеву.

За то вријеме јужна колона пролетерских бригада извршила је свој задатак на комуникацији Сарајево—Коњиц и дијелом снаге се оријентисала према Коњицу, а дијелом према Тарчину и Битовњи.

Напад на комуникацију био је ново искуство за пролетерске бригаде. Он је указао на значај извиђања, садејства и везе, на потребу обуке бораца и јединица у извршавању разноврсних задатака и у свим поступцима које им рат намеће, као и на то да се старјешине, команде и штабови морају обучавати у планирању дејстава и вођењу јединица у свим видовима борбе, на свим теренима и у свим условима.

Због брзог преласка сјеверне колоне преко комуникације Сарајево—Коњиц, врховни командант је замјерио њеном руководству: „Сувише сте буквално схватили брзи прелаз преко пруге и сасвим сте мало пажње посветили рушењу пруге и осталих објеката, што је заправо био наш циљ".[16] Он је сјеверној колони наредио да настави наступање најприје према Крешеву, а потом према Горњем Вакуфу и горњем току Врбаса, а јужној да заузме Коњиц и наступа ка Прозору. Послије тога је требало да се обје колоне споје на линији Горњи Вакуф—Прозор.

Чим су пролетерске бригаде избиле на комуникацију Сарајево—Коњиц, Нијемци су појачали авио-извиђање дуж ове, 738. пук 718. дивизије, без једног батаљона помјерили су за Високо и Семизовац, а с једним батаљоном тог пука, у саставу групе „Штрекер", интервенисали комуникацијом од Сарајева ка Пазарићу. Тај батаљон је већ првог дана ангажовања ка Пазарићу, 4. јула, задржао 4. батаљон 4. пролетерске бригаде с положаја у рејону Обровца и одбацио га за Блажуј. Сјутрадан, 5. јула, захваљујући пропустима сјеверне колоне на комуникацији, група „Штрекер" је, без отпора, поправила пругу, заузела Хаџиће и Пазарић и истурила осигурање на Иван-седло.[17]

У исто вријеме Нијемци су обратили већу пажњу на долину Лепенице, заштитили Кисељак, Крешево и Фојницу, планирајући да се, послије ликвидације партотзана на Козари, обрачунају са свим снагама које се пребацују из италијанске у немачку окупациону зону. Међутим, Талијани нијесу били заинтересовани за своју III зону, па нијесу

[16] Зборник, том II, књ. 5. док. 8.
[17] М. Лековић, стр. 105.

предузимали никакве мјере. Снаге НДХ, које су штитиле простор од Тарчина и Коњица до Острошца и даље долином Раме и према горњем току Врбаса, биле су немоћне да се саме супротставе пролетерским бригадама, а с других праваца тада се нијесу могле јаче ангажовати за заштиту угрожене територије у западној и средњој Босни.[18]

Према томе, ситуација за наступање пролетерских бригада на просторији Прозор—Бугојно—Травник—Купрес још увијек је била повољна. Добри су били и изгледи за ликвидацију посада у гарнизонима на тој територији и за преношење дејстава према Дувну, Ливну, Гламочу, Мркоњић--Граду и Јајцу, територији на којој би се пролетерске бригаде спојиле с крајишким и далматинским партизанима. Таква ситуација налагала је пролетерским бригадама, особито бригадама сјеверне колоне, да што брже дејствују.

Територија између Лепенице, Фојничке ријеке и Лашве, коЈУ СУ 4. јула посјеле 2. и 4. пролетерска бригада, била је све до тада под јаким утицајем усташа и контролисали су је наоружани сељаци. У Крешеву је било само 6 жандара и 15 милиционера, у Фојници 10 милиционера, Кисељаку 8 жандара и 10 милиционера, а у Растову 14 жандара. Дуж комуникације у долини Лашве, у Витезу и Бусовачи било је ненгто домобрана, у Травнику 130 усташа и 13 жандара, а у Турбету 140 домобрана, 47 милиционера, 14 жандара и 22 Нијемца.[19] Међутим, непријатељ је одмах појачао одбрану Крешева и предузео обимније мјере ради затварања долине Лепенице, посједања комуникације Хан Плоче—Кисељак и спречавања продора наших снага ка Кисељаку и Високом, а посадама у Прозору, Горњем Вакуфу, Травнику, Бугојну, Јајцу, Купресу, Мркоњић-Граду и другим мјестима наређено је да буду спремне да затворе правац наступања партизанских јединица.

До 6. јула у Крешеву се нашло око 170 усташа, жандара и милиционера, од којих су њих 42 наоружана с 2—3 пушкомитраљеза, посјела положаје код Пашкине Каве; 46 што је, наоружаних такође с 2—3 пушкомитраљеза, посјело положаје два до три километра сјеверозападно од Крешева, а остала 82 су обезбеђивала рудник арсена у самој варошици. Први батаљон 738. пука њемачке 718. дивизије посјео је комуникацију Кисељак—Фојница, 2. батаљон комуникацију Хан Плоче—Кисељак (3. батаљон тог пука је и даље, у

»в исто, стр. 111.

[19] Исто, стр. 149.

саставу групе „Штрекер", осигуравао правац Илица—Тарчин), а 1. батаљон 15. домобранског пука и двије чете усташа пребачени су у Фојницу. Тако је непријатељ, за кратко вријеме, поставио јачи застор испред снага сјеверне колоне, а затим је, уз стално авио-извиђање рејона њиховог прикупљања и праваца којима су наступале, убрзано припремао напад на њих.[30]

Док је непријатељ посједао положаје долином Лепенице, на линији Фојница—Кисељак—Хан Плоче, и припремао напад на сјеверну колону да би је одбацио од демаркационе линије, 2. и 4. пролетерска бригада су се, под заштитом 2. батаљона 4. пролетерске бригаде од Хан Плоча, са положаја на сјеверозападној ивици села Хомољске Ћуприје, прикупљале у рејону села Коријена, Дрозгометве, Буковице и Забрђа ради даљег наступања. И поред изричитог наређења Врховног штаба да 2. и 4. пролетерска бригада наступају правцем Крешево—Фојница—Враница, руководство сјеверне колоне било се одлучило да бригаде наступају преко Кисељака. Оцијенивши да то није добро, Врховни штаб је кориговао ту њихову одлуку и упутио бригаде на првобитно предвиђени правац.[21]

Непријатељ је искористио оклијевање руководства сјеверне колоне и пасивно држање 2. и 4. пролетерске бригаде, те је, 5. јула послије подне, упутио према њима најприје снаге из Крешева, а потом, око 16 часова из рејона Кобиље Главе и Хан Плоча и двије чете усташа према селу Забрђу. Те двије чете су, преко Лепенице и села Влаховића, напале у Хомољској Ћуприји 2. батаљон 4. пролетерске бригаде, који је успио да их задржи до ноћи 5. јула. За то вријеме су остале јединице сјеверне колоне пошле према Крешеву, послије чега се 2. батаљон пребацио преко Вељака. У тим борбама усташе су имале 4 рањена и непознат број мртвих. Други батаљон је има 2 мртва и 1 рањеног.[22]

Послије интервенције Врховног штаба, руководство сјеверне колоне је одлучило да у ноћи 5/6. јула ослободи Крешево. За непосредан напад на варошицу одређена је 2. пролетерска, а за обезбјеђење напада од Кисељака и Фојнице, 4. пролетерска бригада. Штаб 4. пролетерске је наредио да 2. и 3. батаљон очисте села Бјелимиће и Волујак, посједну поло-

[20] Исто, стр. 153—154.
[21] Исто, стр. 152.
[22] Погинули су борци Даринка Митровић и Душан Павловић; дневник аутора.

жаје сјеверно од Крешева и затворе правце према Кисељаку и Фојници, а осталим јединицама бригаде да се крећу позади 2. пролетерске, према Крешеву.

Други батаљон је са закашњењем, тек око 2 часа 6. јула, стигао у рејон села Пашкина Кава и Плоче, гдје се сукобио с непријатељем, а онда је, не уочивши да овај напушта положаје и Крешево, одступио, заобилазећи варошицу са источне и јужне стране, при чему је изгубио везу с бригадом. Друга пролетерска је око 4 часа тога дана без борбе ушла у Крешево. У међувремену је 3. батаљон 4. пролетереке бригаде, који је наступао позади 2. батаљона, не знајући да је овај одступио, прошао кроз села Пашкину Каву и Поља, прешао преко комуникације Крешево—Кисељак, продужио за село Липе и пресјекао одступницу непријатељу који се из Крешева повлачио долином Кршевице. У село Липе 3. батаљон је избио у исто вријеме кад ,и непријатељ. Између њих је одмах дошло до борбе, у којој је непријатељ имао 2 мртва и 1 рањеног војника. Из нашег 3. батаљона су погинули 3 борца, а неколико њих је рањено.'[23] Тако је несналажење штаба 2. батаљона омогућило усташама, жандарима и милицији да се лако извуку из Крешева, али је то и Њемцима дало прилику да већ истог дана поново заузму тај гарнизон. То је, с друге стране, отежало дејства 3. батаљона у Липама, 5-тог на Килавцу и 2. пролетерској бригади да се евакуише из Крешева и извуче на Помол и Инач-локве. Ноћу 6/7. јула 4. пролетерска бригада прикупила се у рејону Помола, камо је стигао и 2. батаљон. Ту ју је, на путу из Мостара за Врховни штаб, посјетио Светозар Вукмановић Темпо. Он је руководство бригаде упознао с општом ситуацијом и са стањем у Босни и приликама на том терену.[24]

Из подручја Помола бригада је 7. јула продужила покрет правцем Клисац—Дусина—Суви дол—Звијездан и 7/8. јула уз велике напоре и тешкоће — борци су били исцрпени услијед дугог марша, дејстава авијације и ношења рањеника и болесника, — попела се на превој планине Погорелице, у рејону Звијездана. За вријеме тог покрета из строја је избачено десетак бораца а више њих је рањено.[25] Пос-

[25] Зборник, том IV, књ. 5, док. 12.

Погинули су борци Димитрије Радуловић, Живко Нешић и Милутин Мијовић; дневник аутора.

[24] Члан Политбироа СК КПЈ и члан Врховног штаба НОПОЈ.

[25] Погинули су: борци Шпиро Јовановић, Томо Марковић, Томаш Ковијанић (заробљен и стријељан) и Марија Лубарда и замјеник политичког комесара чете Божо Лубарда; дневник аутора.

лије прикупљања бригаде на планини Погорелици, Веселин Маслеша је већем броју чланова Партије одржао предавање о ситуацији на терену којим пролетерске бригаде наступају и о усташама и домобранима с којима ће се сукобљавати. Присутни комунисти су затим са садржајем Маслешиног предавања упознали цјелокупни борачки састав бригаде. Између 7. и 8. јула на Погорелицу је стигла и 2. пролетерска бригада.

Послије избијања на Погорелицу, руководство сјеверне колоне одлучило је да се обје бригаде пребаце, преко Зец-планине, на Враницу и дејствују на комуникацију Киселјак—Травник—Горњи Вакуф и шумску пругу која води од Бусоваче, Витеза и Травника у шумско подручје Вранице, обезбјеђујући у исто вријеме јужној колони прелаз преко комуникације Прозор—Горњи Вакуф. Из рејона Звијездана обје су бригаде, изјутра 8. јула, пошле за Враницу. За вријеме покрета 4. пролетерска бригада је у Лукама, на Зец-планини, реквирирала стоку и покретну имовину сарајевског трговца Сушића.

У први мрак тога дана обје бригаде су стигле у шуме јужно од Дебелог брда (к. 1861) на Враници, гдје су се задржале све до 11. јула. Врховни командант је 9. јула упутио руководству сјеверне колоне директиву о даљем дејству 2. и 4. пролетерске бригаде. У тој се директиви, између осталог, каже: „Ја сам мишљења да ваше бригаде ликвидирају Бугојно, па евентуално и Д. Вакуф. Ближи задатак овладати Г. Вакуфом и просторијом између Вранице и Радуше планине и у даљем дејствовати југозападно од Д. Вакуфа према Чадор (Шатор)-планини да се Јајце заобиђе с југа и избије на пругу Јајце — Сплит".[26]

Међутим, руководство сјеверне колоне је, и поред тога, задржало бригаде на планини Враници до 11. јула, што је негативно утицало на даља дејства. Најзад су, тога дана, бригаде наставиле покрет за Сухо језеро, послије чега је руководство сјеверне колоне, у том рејону, 2 километра сјеверозападно од Крстаца (тр. 2024), одржало састанак са штабовима обје бригаде и тек тада одлучило да бригаде од Сухог језера наступају одвојено: 4. пролетерска према Горњем Вакуфу, а 2. пролетерска према Бугојну, с тим да болницу и коморе преда 4. пролетерској бригади. Са 2. пролетерском је пошао представник Врховног штаба Милован Ђилас, а са 4. бригадом начелник Врховног штаба Арсо Јовановић.

[20] М. Лековић, исто, стр. 167.

Штаб 4. пролетерске бригаде упутио је 2. батаљона на комуникацију Травник—Горњи Вакуф, са задатком да од Травника обезбјеђује напад на гарнизон на Врбасу; 1. батаљон је упућен на комуникацију Горњи Вакуф—Прозор, са задатком да са те стране обезбједи напад и да садејствује 3. батаљону; 4. и 5. батаљон, болнице и коморе 2. и 4. пролетерске бригаде упућени су према Горњем Вакуфу. Поред обезбјеђења болница и комора, батаљони су имали задатак да у случају потребе садејствују 3. батаљону, а евентуално и 1. и 2. батаљону на њиховим правцима, и да се обезбједе према Зијамету. Напад на Горњи Вакуф био је предвиђен за 11/12. јул.

Четврти батаљон 2. пролетерске и 2. чета 2. батаљона 4. пролетерске сукобили су се 11. јула, у рејону Влашке равни (к. 1304) и Јавораче (к. 1663), с усташама и око 16 часова напали Шебешић, који је бранило 105 усташа. Усташе су брзо напустиле Шебешић и одступиле за Растовац, одакле су 11/12. јула, заједно са 45 усташа и 25 жандара из Растовца, преко планине Крушићке одступиле за Витез. У Шебешићу су заплијењене веће количине животних намирница, уништене су 4 зграде шумског предузећа „Угар", оштећене 3 локомотиве и шумска пруга. Затим су наше јединице, продужиле, долином Мутнице, ка комуникацији Травник—Горњи Вакуф, коју је посјео 2. батаљон 4. бригаде, а 2. пролетерска је продужила за Доњи Вакуф. Једна група бораца 2. батаљона 4. пролетерске растјерала је 13. јула усташе које су се биле вратиле у Шебешић, узела материјал из апотеке и похапсила службенике „Угара" који су били усташки агенти. За то вријеме 4. пролетерска бригада се, без 2. батаљона, спуштала са планине Вранице према долини Врбаса.

Ослобођење Горњег Вакуфа и борбе око Б-угојт

Четврта пролетерска бригада, без 2. батаљона, кренула је 11. јула у 14 часова са Сухог језера стазом која се протеже гребеном између Суходола и Црног дола, преко Златног гувна, стрмим падинама ка селу Врсима. Марш је био дуг и напоран. Трећи батаљон је 12. јула у 2 часа стигао пред Горњи Вакуф, у коме је било само 8 жандара и 40 наоружаних мештана, и с 3. четом упао у варошицу тако рећи без борбе. У борбама за Горњи Вакуф погинула су 3

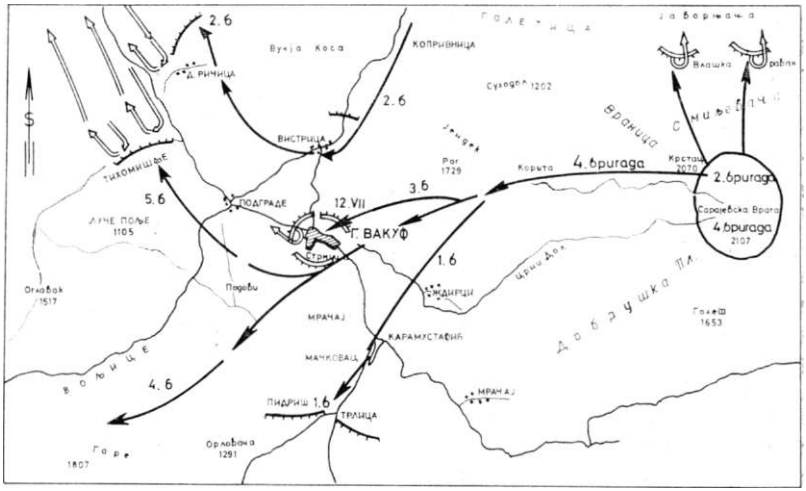

Ослобођењв Горњег Вакуфа, јул 1942.

непријатељева војника, а 9 их је заробљено. Из 3. батаљона је један борац рањен. Први батаљон је посјео положаје у рејону Пидриша на комуникацији Горњи Вакуф—Прозор, а Пети положаје у рејону Тихомишља, према Бугојну. Дванаестог јула 4. батаљон је с болницама и коморама обје бригаде, преко комуникације Горњи Вакуф—Бугојно продужио за село Вољице, у коме се привремено задржао.

Непријатељ је 13. јула, наступајући објема обалама Врбаса извршио испад ка Горњем Вакуфу. Лијеву колону, која је наступала десном обалом Врбаса, у рејону Лужанског брда (к. 973) дочекао је и одбацио 2. батаљон, а десну, која је наступала лијевом обалом, 5. батаљон, с положаја код с. Грачанице.[27]

Од преласка преко комуникације Сарајево—Мостар јужна колона је ослободила Коњиц, Острожац, Раму, Прозор, Шћит и 13. јула избила на комуникацију Прозор—Горњи Вакуф, гдје се, преко 1. батаљона 4. пролетерске, повезала са сјеверном колоном.[28]

И послије избијања у долину Врбаса, сјеверна колона касни, чиме се непријатељ користи организујући одбрану долине Врбаса и праваца Доњи Вакуф—Травник, Бугојно—

[27] Исто, стр. 173—175.
[28] Исто, стр. 205.

—Горњи Вакуф и Бугојно—Купрес. Са 170 домобрана и 26 жандара, наоружаних са 7 митраљеза и 11 пушкомитраљеза, непријатељ је посјео тунел испод Комара, нг^осетљивији објект на прузи Доњи Вакуф—Травник, и пругу. С 1. батаљоном 15. домобранског пука, без једне чете, и с половином чете 9. домобранског пука, која је пребачена из Зенице, непријатељ је посјео жељезничку станицу Обораца. На одсјеку Бабино Село—Јајце поставио је 6. чету 9. домобранског пука. У Бугојно и на комуникацију Бугојно—Купрес, гдје је од раније било 400 усташа, домобрана и милиционера, непријатељ је до 10. јула пребацио из Травника двије чете „Црне легије", с којима је у Бугојно стигао и домобрански пуковник Шимић.[29]

Услијед несналажења и оклијевања руководства сјеверне колоне изгубљено је драгоцјено вријеме и пропуштена прилика да се непријатељ правовремено нападне. То је бригаде стајало неуспјеха и већих губитака. Тако је од 12. јула, тј. од раздвајања бригада, положај сјеверне колоне бивао све тежи. Одлуке о употреби бригада брзо су се мијењале, и док се 2. пролетерска трошила и исцрпљивала око Доњег Вакуфа, дотле се 4. пролетерска одмарала и пасивно држала око Горњег Вакуфа. А када је требало да 4. пролетерска напада Бугојно, њен штаб је, пошто није имао везу са штабом 2. пролетерске, претпостављао да је ова заузела Доњи Вакуф и донио одлуку да 4. пролетерска пресијече везу Бугојно—Купрес, изолује и опколи Бугојно и тако натјера његову посаду на предају. Врховни штаб није одобрио такву одлуку, већ је ојачавши 4. пролетерску 4. батаљоном 1. пролетерске бригаде, наредио да се напад на Бугојно изврши одмах.

Послије тога је штаб 4. пролетерске, према израђеном плану, наредио јединицама да у напад на Бугошо крену 16/17. јула, о чему међутим, није обавијестио штаб 2. пролетерске бригаде.[30] Било је предвиђено да се Бугојно заузме концентричним нападом с тежиштем на западној и југозападној страни, а за дејства на правцу Купреса и Доњег Вакусђа нијесу предвиђене никакве снаге, што је била велика грешка, која је скупо плаћена.

Међутим, непријатељ је и послије 10. јула ојачавао рдбрану Бугојна новим снагама, тако да је до 16. јула у њему било пет усташких и три домобранске чете, неколико

[29] Исто, стр. 213—214.
[30] Исто, стр. 234—235.

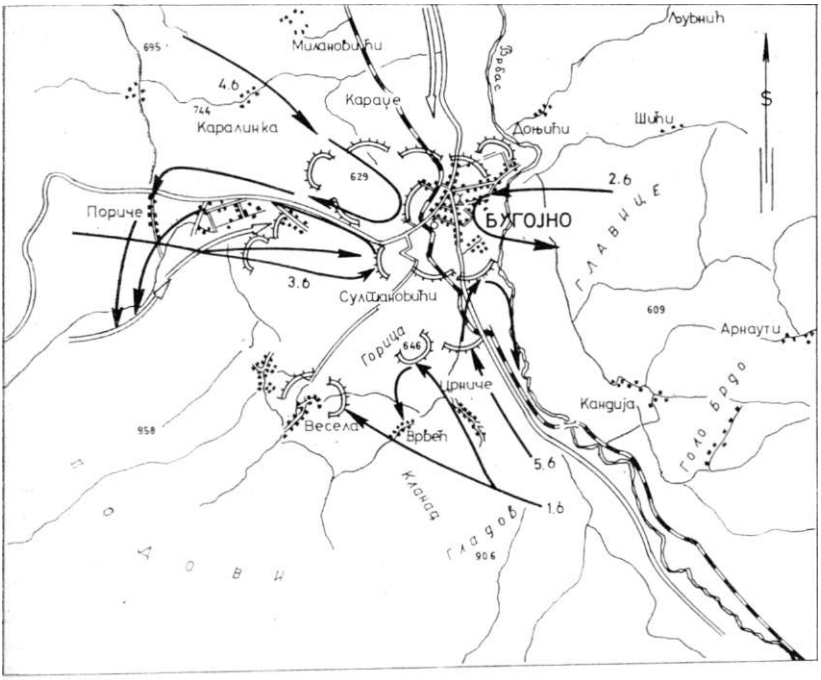

Бригада у правом нападу на Бугојно, јул 1942.

жандара и милиција — укупно 900 војника, наоружаних поред осталог наоружања и са једним топом, борним колима и оклопним возом. Те су снаге организовале спољну одбрану града на линији Гај Бећира—Градина—к. 717—Горица, с истуреним водом у селу Весели и главном снагом у самом Бугојну.[31]

Четврта пролетерска бригада је 16. јула посјела полазне положаје, а 16/17. јула пошла у напад. Четврти батаљон је заузео Градину, на којој га је непријатељ задржао; 3. батаљон је заузео село Ћипулић и к. 717 и преко Малог Села продро у западни дио града. Изјутра 17. јула 3. и 4. батаљони су се, под притиском непријатеља из Бугојна, повукли ка полазним рејонима и при том су се, изнад села Парића, изненадно сударили с усташама које су од Купреса журиле ка Бугојну. Претрпјевши осјетне губитке, наша два

[31] Исто, стр. 237—238.

батаљона су одступила на југозапад. Трећи батаљон је имао 9 погинулих и 5 рањених, а 4. батаљон 4 погинула и неколико рањених. Пети батаљон је, 16/17. јула успио да одбаци непријатеља из села Кућице и продре у село Јаклиће, на периферију Бугојна, одакле се у зору 17. јула повукао на полазне положаје. У борбама је имао 2 погинула и 8 рањених бораца.

Други батаљон је 16/17. јула прегазио ријеку Врбас и, држећи се његове лијеве обале, до зоре пробио у источни дио града. Тада су већ остали батаљони били одступили, па се 2. батаљон нашао у врло тешком положају. Да би се извукао из града, он је претходно морао прегазити Врбас. А како то дању није могао учинити, 2. батаљон је на том малом простору, збијен уз саму ријеку, готово читав дан водио борбу. Обострани напади били су чести. Батаљон је издржао све до послије поднева, када се, под тешким условима, газећи Врбас, повукао на полазне положаје. У тим борбама имао је 8 погинулих и 9 рањених бораца. А 1. батаљон одређен је у резерву, да са јужних падина Гладова штити напад на град.

Четврти батаљон 1. пролетерске стигао је 17. јула у рејон Бугојна и покушао неколико пута да се преко Горице пробије у град. Пошто у томе није успио, повукао се на полазне положаје, на којима је остао до поновног напада на Бугојно.

Укупни губици партизанских јединица у првом нападу на Бугојно били су 24 погинула и 23 рањена борца.[32] У тим борбама према ондашњој нашој процјени, непријатељ је имао 50 војника избачених из строја.

Напад на Бугојно није успио из више разлога. На првом мјесту због тога што је непријатељ био јак, добро наоружан, организован и одлучан да брани град, друго, руководство сјеверне колоне није координирало акције приликом дејстава двију бригада, што је довело до оклијевања с нападом; треће, непријатељ није изненађен, а наше снаге се нијесу

[32] Погинули су: борци Ђорђије Лопичић, Јован Јанковић, Загорка Ивановић, Митар Митровић, Анђелија Мићуновић, Даница Перовић, Бранко Мартиновић, Радивоје Ђуровић, Арсеније Ђуровић, Радосав Ђуровић, Милоња Ковачевић, Љубица Маринић Фина, Никола Павићевић, Перо Мићуновић, Милета Бобичић, Петар Бећировић, Душан Јововић Шого, Милорад Јованчевић, Саво Новосел, Бранко Чворовић, Војо Ђурашковић и Мило Петричевић, водник Страхиња Милошевић, замјеник политичког комесара чете Петар Стругар и командир чете Војо Перић; дневник аутора.

обезбјеђивале према Купресу и Доњем Вакуфу; четврто, слаба припрема и организација напада, нецјелисходно груписање и кордонски распоред јединица; пето, слаба веза и командовање, помањкање наоружања, особито тешког, и неискуство у заузимању утврђених градова. С тим у вези врховни командант је изразио своје незадовољство и неслагање с цјелокупним радом и руковођењем сјеверне колоне, док је борцима одао признање за јуначко држање у борбама за ослобођење Бугојна и Доњег Вакуфа.[33]

Због значаја Бугојна за даља дејства партизанских снага, Врховни штаб је одлучио да се тај гарнизон за два-три дана поново нападне. За извршење тог задатка упутио је још два батаљона 1. пролетерске бригаде, тако да је у поновном нападу учествовало осам батаљона из 1. и 4. пролетерске бригаде. Док они буду нападали Бугојно, 2. пролетерска је имала да нападом на Доњи Вакуф обезбиједи и правце према Јајцу и Травнику.

У међувремену, од првог до другог напада на Бугојно, још су слабије координирана дејства између бригада сјеверне колоне. На примјер, 2. пролетерска бригада, која није била на вријеме обавијештена ни о нападу 4. пролетерске на Бугојно 16/17. јула, дан касније је упућена да садјествује 4. пролетерској у нападу на Бугојно, у нападу који је већ био одбијен, а 1. батаљон 4. пролетерске и 4. батаљон 1. пролетерске те ноћи су упућени на комуникацију Бугојно—Доњи Вакуф—Травник да хватају везу с 2. пролетерском у рејону Доњег Вакуфа. У том покушају 1. батаљон 4. пролетерске је 17/18. јула прешао Врбас и 18. јула задржао се у селу Јубинићу, одакле је прешао на десну обалу Врбаса, а потом је запосјео положај од Пирића до Јусића.

Слиједеће ноћи, 18/19. јула, 1. и 2. батаљон 4. пролетерске и 4. батаљон 1. пролетерске бригаде порушили су на више мјеста пругу Доњи Вакуф—Бугојно. Те ноћи је 3. крајишки партизански одред напао пругу у рејону Борића,

[33] Врховни командант је о томе писао: „Ваш први неуспјех на Бугојно јесте резултат вашег оклијевања а и недовољне припреме. Како сте могли дозволити да непријатељ саобраћа возовима у току вашег напада на град 21. Требало је по сваку цијену прекинути жељезничку линију прије самога напада. Узрок неуспјеха лежи у неизвршавању задатака за обје бригаде, које сте добили од мене прије напада на Г. Вакуф. Ђидин поступак јесте за највећу осуду, јер је то поступак неозбиљног човјека — који је довео до доста тешких посљедица, а могло би се свршити и катастрофално ако се одмах не предузму мјере да се 2. бригада одмах пребаци на сектор Бугојно—Г. Вакуф и повеже са вама".

а 2. пролетерска је избила у подручје Удурлије и Прусца, доста удаљено и од тих јединица и од главнине 4. пролетерске бригаде.

Такву ситуацију искористио је непријатељ и 19. јула почео наступање: једном колоном од Доњег Вакуфа ка Бугојну, једном од Кутање ка Привређи, а једном ка Удурлији. Потиснуо је 2. пролетереку бригаду на запад. Колону која је пошла од Доњег Вакуфа ка Бугојну дочекали су и одбацили 1. батаљон 4. бригаде и 4. батаљон 1. бригаде. Међутим, послије краћег времена непријатељ је обновио напад на том правцу и наступао је преко поља за Бугојно из кога су му усташе ишле у сусрет. Послије борби код села Луга, његове су се колоне спојиле и продужиле за Бугојно. Тога дана је непријатељ вршио испаде из Бугојна и према осталим батаљонима 4. пролетерске бригаде, али су они успјели да га одбаце. За вријеме тих борби један борац је погинуо,[34] а 4 су рањена.

Због оваквих неусклађених дејстава били су озбиљно поремећени планови о поновном нападу на Бугојно. Непријатељски гарнизон је 19. јула добио ново појачање — један батаљон „Црне легије", из Сарајева и 2. чету 5. усташког батаљона из Карловца — укупно 500 војника. Начелник Врховног штаба који је био на лицу мјеста, о том појачању није обавијестио Врховни штаб, због чега је и донијета одлука да се понови напад на Бугојно изведе 19/20. јула. Међутим, када су јединице пришле извршавању задатка, начелник Врховног штаба је на своју руку одложио напад за 20/21. јул, што је још више компликовало ионако тешку ситуацију.[35]

Непријатељ је 20. јула отпочео истовремени напад од Доњег Вакуфа и од Бугојна. Од Доњег Вакуфа је наступао уз Врбас ка Бугојну и Удурлијама, а од Бугојна према Доњем и Горњем Вакуфу. Наше снаге, које су се и саме припремале за напад на Бугојно, биле су изненађене. Друга пролетерска бригада је одбачена према Удурлијама и Гувну. Противник је овладао Дољаном, најважнијом тачком, која доминира комуникацијом Доњи Вакуф—Бугојно и долином Врбаса на том одсјеку. Непријатељеве снаге које су наступале пругом од Доњег Вакуфа поправиле су комуникацију и у селу Копчићу се сукобиле с 1. батаљоном 4. пролетерске бригаде и 4. батаљоном 1. пролетерске. Наши батаљони су

[34] Погинуо је борац Милка Милановић; дневник аутора.

[35] М. Лековић, исто стр. 257.

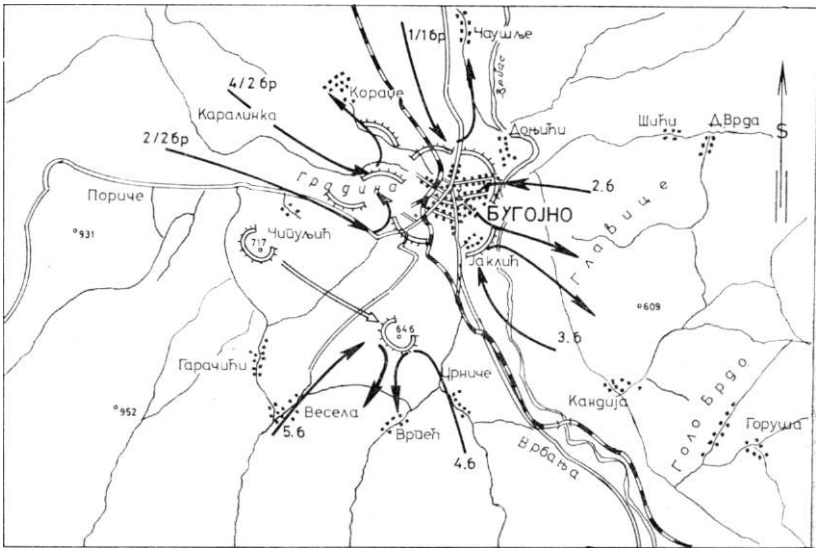

Бригада у другом нападу на Бугојно, јул 1942.

пружали отпор све до 14 часова, када се једна чета усташа пробила из Бугојна и код села Луга повезала с колоном из Доњег Вакуфа. Тиме је пред сам наш напад одбрана Бугојна још више ојачана. Међутим, руководство напада на Бугојно је, и поред тога, нереално процјењујући ситуацију, на брзину израдило план напада. План је био одвећ оптимистички, тако да су и овај пут резултати били слаби.

Напад је почео 20. јула у 22 часа. Први батаљон 4. пролетерске бригаде прегазио је Врбас у рејону Копчића, заузео жељезничку станицу, заробио вод домобрана и пресјекао комуникацију, али су његова даља успјешна дејства била угрожена, јер 1. батаљон 2. пролетерске није извршио свој задатак. Први батаљон 1. пролетерске прешао је Врбас преко моста код села Чаушлија, одакле је лијевом обалом наступао ка Бугојну. Код села Караџе се сукобио с непријатељем, разбио га и продро у град. Борио се до зоре 21. јула, када је одступио на полазне положаје. Други батаљон 4. пролетерске је закаснио с нападом — тек је у 24 часа прешао Врбас у рејону села Јаклића и избио на периферију града, одакле је у зору 21. јула одступио на полазне положаје. И 3. батаљон 1. пролетерске, који је нападао из рејона

Главице, лијево од 2. батаљона 4. пролетерске, одступио је у зору 21. јула, ка Горици. Чета коју је формирао 4. батаљон (4. и 5. батаљон 4. пролетерске формирали су по једну чету за напад на Бугојно) нападала је са источне и југоисточне стране, од села Црнича, а чета 5. батаљона са супротне стране, потоком Весеочицом. Изостао је предвиђени напад 4. и 5. батаљона на коту 717, па је непријатељ с ње извршио противнапад *м* оба батаљона одбацио на полазне положаје. А 3. батаљон 4. пролетерске бригаде, који је с десне обале Врбаса обезбјеђивао напад од Доњег Вакуфа, у току ноћи није ни дошао у додир с непријатељем.

Тако је и други напад на Бугојно, 21. јула, завршен неуспјехом. У тим борбама 4. пролетерска бригада имала је 6 погинулих[36] и 9 рањених бораца. Послије неуспјелог напада на Бугојно, 5. батаљон се преформирао у двије чете, и у том саставу остао све до првих попуна, које су услиједиле у септембру те године. У тим борбама усташе су имале 12 мртвих и 20 рањених. Наше јединице су заробиле вод домобрана.

Друга пролетерска бригада повукла се најприје на просторију Прусац—Ждраловић—Гувно—Удурлије, а затим у рејон села Благаја. Прва и четврта пролетерска бригада удаљиле су се од комуникацше у долини Вобаса. Поема Јајцу је и даље задржан 3. крајишкм партизански одред.

Када је непријатељ рашчистио ситуацију код Доњег Вакуфа и одбацио 2. пролетерску бригаду, појачао је снаге у Бугојну, тако да је, 21. јула, могао да против 1. и 4. бригаде ангажује батаљон „Црне легије", двије чете 17. усташког пука, чету 10. пука, чету 5. батаљона, комбиновану чету усташко-жељезничког батаљона, милиционере Приправне бојне, дијелове 1. батаљона 15. домобранског пука, батерију топова, борна кола и оклопни воз.[37] С тим снагама је одлучио да најприје рашчисти ситуацију у долини Врбаса, од Доњег до Горњег Вакуфа, а потом да очисти комуникацију Бугојно—Купрес и настави наступање ка Шујици, Дувну и Ливну.

Непријатељ је 22. јула почео наступање из Бугојна, друмом ка Грачаници. С јачим снагама пјешадије с борним колима наступао је лијевом обалом Врбаса, а с мањим десном обалом. Тога дана није наишао на отпор, али се сли-

[36] Погинули су: борци Саво Газивода, Ђокица Вујановић, Перо Божа Ражнатовић, Лука Никиновић и Соломија Срдановић и десетар Милосав Шћепановић; дневник аутора.

[37] М. Лековић, исто стр. 278.

Љубо Вучковић, командант 2. далматинске бригаде (касније командант 4. црногорске), и Василије Вако Ђуровић, замјеник команданта, а од априла до погибије на Сутјесци, 9. јуна 1943, командант 4. бригаде, Имотски, фебруар 1943.

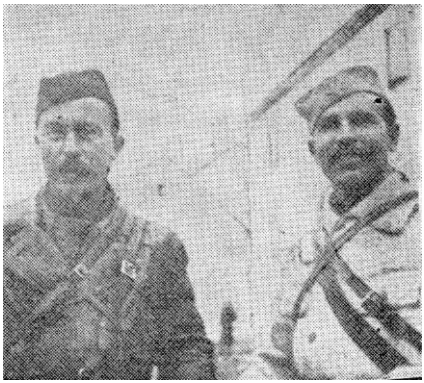

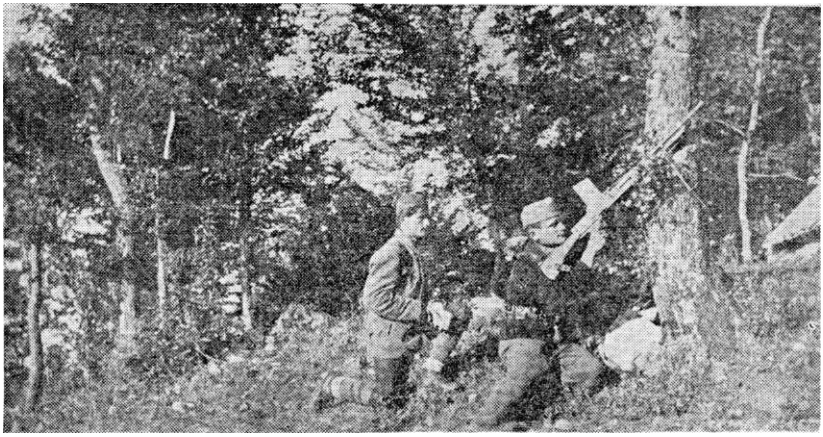

Пушкомитраљезац 4. батаљона Ратко Вељовић и његов помоћник Вучић Меденица, са пушкомитраљезом којим су оборили талијански бомбардер „савоју", Вуковско (крај Купреса), август 1942.

једећег дана у рејону Грачанице сукобио с 5. батаљоном. Послије краће борбе непријатељ је одбацио наш батаљон, а затим је борним колима продужио за Тихомишље. Ту је потпуно изненадио 2. батаљон, који је баш тада ручавао и није могао да пружи отпор, већ се у нереду повукао у шуме западно од села. Поред губитака у мртвим и рањеним борцима, батаљон је остао и без коморе, а неколико бораца без личног наоружања. Тога дана непријатељ је код села Околишта напао и 4. батаљон, који је морао одступити у село Вољице. У шири рејон тога села 24. јула се повукла читава бригада. Она је одатле продужила за Пидриш, а непријатељ

Командант бригаде Радован Вукановић издаје заповијест командантима батаљона за напад на Ливно, 15. децембар 1942.

је ушао у Горњи Вакуф. У тим борбама 4. пролетерска имала је 6 погинулих и 10 рањених бораца.[38]

Послије извлачења из долине Врбаса, 4. пролетерска је добила задатак да, ојачана 3. батаљоном 3. пролетерске (санџачке) бригаде, Прозорском партизанском четом и партизанима који су обезбиједивали долину Раме према Коњицу, затвара правце према Травнику, Бугојну и долини Неретве. Штаб бригаде је своје снаге овако распоредио: 1. батаљон у рејон Горњег Вакуфа, да затвара правце према Травнику и Бугојну; 2. батаљон југозападно од Горњег Вакуфа, у резерви бригаде, с тим да са 2. четом посједне Стражицу (к. 853) и Подове (к. 919) ради контроле и извиђања долине Врбаса ка Бугојну и праваца према Купресу; 4. батаљон, позадинске јединице бригаде и штаб — у Шћиту; 5. батаљон у рејон Макљена, да контролише правац према Рами, Битовњи и Зец-планини. Трећи батаљон је, 24. јула, у Горњим Вољицима примио болницу и добио задатак да је пребаци у Горње Вуковско и преда 3. пролетерској бригади, а потом да дејствује према Купресу. Трећи батаљон 3. пролетерске налазмо се у селу Грачаници, Прозорска чета у Прозору и околини, а остале придате јединице контролисале су долину Раме и правце према Коњицу. Непосредно послије тога непријатељ је напустио Горњи Вакуф. Тако је у горњем току Врбаса настало затишје, које је 4. пролетерској бригади добродошло за одмор и сређивање.

Крајем јула завршена је друга етапа продора пролетерских бригада према Босанској крајини. У тој етапи бригаде су се повезале са снагама у Босанској крајини и Далмацији.

За вријеме продора од Зеленгоре до планине Радуше, поред маршева и борби, 4. пролетерска је баш као и остале бригаде, морала да решава и проблеме снабдијевања, исхране, збрињавања рањеника, политичког рада у народу, рада на сопственом морално-политичком и идеолошком уздизању. Од Волујака и Маглића, преко Зеленгоре, Трескавице, Бјелашнице, Игмана, Битовње, Зец-планине, Вранице, све до Радуше, и Цинцар-планине терен је сиромашан и ријетко насељен, изузев мањих оаза у долинама и на заравнима.

Морал и издржљивост бораца били су основни чиниоци У савладавању напора, глади и других тешкоћа. У богатој

[38] Погинули су: борци Милић Машковић, Загорка Булатовић Мита и Вељко Радуловић; десетар Драго Јауковић; водник Љубо Пејовић и замјеник политичког комесара чете Божо Радуловић; дневник аутора.

долини Врбаса, послије три мјесеца гладовања, борци су први пут добили хљеб. Исхрана више није била тешко ријешив проблем. Међутим, у муницији и наоружању бригада је још оскудијевала и једини извор је био отимање од непријатеља. Тај је проблем дјелимично ријешаван тако што је дио наоружања и муниције бригада добијала од јужне колоне. Што се тиче збрињавања рањеника, којих је у бригади било све више, ситуација је била много тежа. Средстава за лијечење рањеника било је веома мало, а квалификованог санитетског особља још мање. Чести и дуги маршеви и сталне борбе, недостатак средстава за пренос рањеника отежавали су и успоравали њихово лијечење. Али захваљујући бризи свих бораца, команди, штабова и санитетског особља, рањени другови су под најтежим условима и уз огромне напоре пренијети од Зеленгоре до Радуше. Ни један од њих није остављен.

Након избијања на слободну територију створени су бољи услови за лијечење рањеника, за снабдијевање, попуну и за рјешавање других проблема који су се тицали живота и рада војске <и народа.

Партијском, политичком и војничком раду је за вријеме марша, борби и одмора обраћена посебна пажња. Састанци партијских и скојевских организација стално су се одржавали. На њима је анализиран прећени пут и људи припремани за нове задатке. Нарочита се пажња поклањала односу бораца према народу и његовој имовини, као и међусобним односима у јединицама. Развијана је и културно-просвјетна активност — у самим јединицама и на терену. На војничким састанцима, који су одржавани послије сваке акције, расправљало се и о јединицама и о појединцима. Ти састанци су били и својеврсна школа војничког оспособљавања, морално-политичког и идеолошког уздизања бораца и старјешина. Истина, они су били кратки, али чести и конкретни. Одржавани су на маршу, положају, застанку. Основни пропуст у раду партијске организације у то вријеме био је крајње секташење према пријему нових чланова у КПЈ. Партијске организације су тако, чиниле неправду борцима који су, осјећајући се комунистима, шнули као непартијци за програм Партије и циљеве НОБ-е.

За вријеме одмора на међупростору Горњи Вакуф—Радуша—Прозор бригада је веома много радила на придобијању маса за циљеве НОБ-е. По свим селима створени су НОО-и, а у Прозору и Горњем Вакуфу формиране су и

команде мјеста. На читавом терену основане су војнопозадинске установе и партизанске чете од по 40 бораца. Послије одласка 4. пролетерске, на тај су терен стигле 5. пролетерска и 10. херцеговачка бригада, које су се ту попуниле новим борцима.

Борбе око Купреса

До краја јула створена је слободна територија на просторији између Уне, Сане, Јајца, Кључа, Мркоњић-Града, Бугојна, Раме и Динаре. На тој територији непријатељ је држао само Ливно, Купрес, Бугојно и Доњи Вакуф. Да би ту слободну територију учинио компактном, врховни командант је одлучио да јужна колона (1. и 3. пролетерска бригада) ослободи Ливно, а потом да у садејству с далматинским јединицама дејствује ка Имотском и Сињу, а с крајишким према Босанском Грахову. Сјеверна колона (2. и 4. пролетерска бригада), у садејству с крајишким јединицама, имала је задатак да ослободи Купрес, а затим да дејствује према Бугојну, Доњем Вакуфу, Комару, Јајцу, Мркоњић-Граду и средњој Босни. Ради непосредног праћења тих операција, ЦК КПЈ и Врховни штаб НОПОЈ су се 26. јула премјестили на планину Цинцар, у рејон Осјечине.

Неггријатељске снаге које су пристигле из Бугојна пошле су из Купреса према Шујици, гдје су се 28. јула сукобиле с јужном колоном, која се све више оријентисала на затварање комуникације Ливно—Шујица. Да би поправио ситуацију на том правцу, Врховни штаб је наредио да 2. пролетерска бригада, 3. крајишки одред и 3. батаљон 4. пролетерске одмах нападну Купрес. Напад није успио ни тога ни слиједећег дана. Трећи батаљон 4. пролетерске је у првом нападу ослободио села Кукавице и Брда, али се морао повући на полазне положаје. У тим борбама имао је два погинула и неколико рањених бораца.[39] Заплијењен је 1 митраљез, 6 пушака, нешто муниције и доста стоке.[40]

За то вријеме јужна колона је успјела да врати непријатеља у Купрес, да ослободи Дувно, Шујицу и, 7. августа, Ливно и читаво Ливањско поље. За вријеме борби око Лив-

[39] Погинули су: борац Душан Калуђеровић и десетар Томица Драговић; дневник аутора.

[40] М. Лековић, исто, стр. 350.

на, јединиде које су раније учествовале у нападу на Купрес вршиле су на купрешки гарнизон демонстративне нападе, а далматинске и крајишке јединице обезбеђивале су напад од Имотског, Сиња, Босанског Грахова и Мркоњић-Града. Ослобођењем Ливна, пролетерске бригаде постигле су највећи успјех у свом наступању од Зеленгоре до Динаре. Послије тога тежиште дејстава бригада пренијето је према Купресу и Сињу, око Ливна, а требало је створити и повољне услове за дејства у долини Врбаса.

На основу извјештаја Сретена Жујовића, који је непосредно руководио борбама око Купреса, Врховнм штаб је наредио 4. августа 2. пролетерској, 1. крајишкој и 3. пролетерској бригади, 3. батаљону 4. пролетерске бригаде, 3. крајишком одреду и партизанима с тог терена, да ослободе Купрес, а 4. пролетерској (без 3. батаљона), да ради растерећивања јединица које нападају Купрес, извршн напад на Бугојно. Међутим, на основу извештаја 1. крајишке бригаде, која због заузетости у борбама око Санице и Санског Моста, није могла на вријеме да стигне, напад на Купрес је одложен.[41]

У Купресу је непријатељ био све активнији. Другог и трећег августа вршио је појачано авио-извиђање и бомбардовање Горњег Вакуфа, Равног, Рилића, Благаја, Јања, Мрачаја, Цинцара, Радуше, Великог Стожера и ближе околине, посјео положаје за одбрану и вршио испаде према снагама око Бугојна и Купреса. Четвртог августа у Бугојно је стигла I. чета 9. батаљона „Црне легије" са 156 усташа, а сјутрадан II. чета 1. батаљона „Црне легије". С њима је непријатељ 5. августа напао 2. пролетерску бригаду и 3. крајишки одред и потиснуо их на запад. Трећи батаљон 4. пролетереке, због слабе везе с јединицама лијево и десно од својих положаја, које је непријатељ нападао, није предузео никакве мјере садејства, што је штабу 4. бригаде било замјерено од Врховног штаба.[42]

Послије одложеног напада на Купрес, врховни командант је одлучио да умјесто 1. крајишке бригаде, која је била заузета у борбама око Санског Моста, за напад на Купрес ангажује 4. пролетерску бригаду, а да је на њеним дотадашњим положајима смијене 5. пролетерска и 10. херцеговачка, које су се тих дана пробиле на просторију Про-

[41] Исто, стр. 428.
[42] Исто, стр. 431—434.

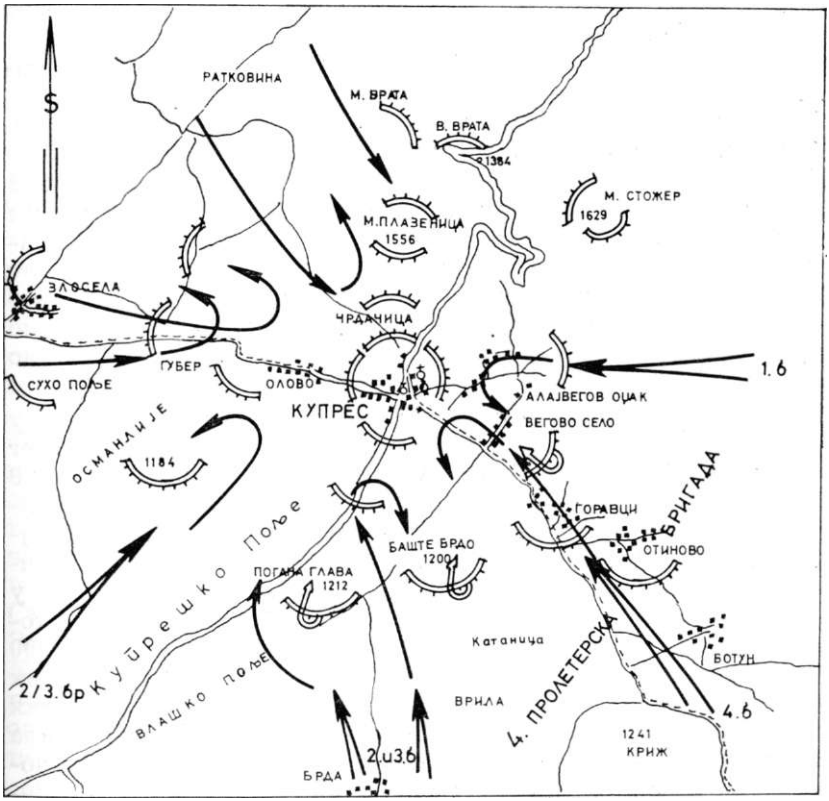

Бригада у првом нападу на Купрес, јул 1942.

зор—Горњи Вакуф. Петог августа штаб 4. пролетерске бригаде добио је наређење да што прије пребаци бригаду у подручје Купреса и посједне линију Велики Стожер—Доње Вуковско—Рилићи, да блокира варошицу с источне и југоисточне стране, да се повеже десно с 2. пролетерском, а лијево с 3. пролетерском и да прикупља податке о непријатељу. Ради што бржег пребацивања, бригади су стављени на располагање камиони. Када је Врховни штаб сазнао за испад усташа из Купреса од 5. августа, одлучио је да и 10. херцеговачку бригаду ангажује на том сектору и наредио јој је да се одмах пребаци у подручје Горњег Малована. Журба Врховног штаба за ослобођење Купреса била је оп-

равдана, јер је непријатељу стално пристизало појачање и било је нужно добити у времену.[43]

Четврта пролетерска бригада се 8. и 9. августа, преко Горњих Вољица, планине Радуше и Горњег Вуковског, пребацила на нову просторију, размјестивши се у Вуковском, Равном, Рилићима, и другим селима у близини Купреса. Та села, насељена српским живљем, непријатељ је више пута пљачкао и палио, а у Доњем Вуковском, усташе су дан прије доласка 4. пролетерске поклале незаштићено становништво — старце, жене и дјецу. У тим селима држане су конференције, организована је народноослободилачка власт и формиране су партизанске јединице. Иначе је тај крај био веома сиромашан и заостао, тако да је живот бригаде био отежан.

Прије нашег поновног напада, непријатељ је у Купресу концентрисао: батаљон „Црне легије", 1. чету 17. усташког батаљона, 5. чету 2. батаљона 15. домобранског пука, 570 милиционера, 10 жандара, вод брдских топова 9. артиљеријског дивизиона и борна кола — укупно 1.500 војника, највећма спремних за борбу до посљедњег. Сви одрасли мушкарци из Купреса, Злосела и осталих околних насеља у којима су живјели Муслимани и Хрвати били су ангажовани и сврстани у јединице усташке милиције.[44] Поред 1.000 Купрешана, у Купресу је било и становништво околних села с читавом покретном имовином. Непријатељ је тих дана ужурбано утврђивао линију Злосело—Осмалија—Мала Плазеница—Мала врата—Велика врата, извиђао и бомбардовао положаје и рејоне у којима су се прикупљале наше јединице и вршио испаде према њима. Осмог августа је напао 4. пролетерску бригаду, која је била у покрету прикупљајући се од Кукавица према Доњем Вуковском и од Брда према Рилићима, па ју је тај напад омео у припремама и посједању положаја за напад. То је учинио и на правцу осталих наших јединица које су се припремале за напад, а 9. августа је поново заузео Горњи Вакуф.

Главнина непријатељских снага била је распоређена у варошици, а мање снаге држале су положаје у Злоселу, на Чрдачици, Алајбеговом Оџаку, Османлијама, Олову, Беговом селу, Гаравцима, Отиновцима, Ботуну, Кукавици, Врилима, Брдима и на околним мањим узвишењима. Знатну пажњу непријатељ је поклонио одбрани сјеверне и сјеверозападне

[43] Исто, стр. 435—437.
[44] Исто, стр. 437—438.

стране, особито Малим вратима, Великим вратима, Малом стожеру, Малој Плазеници и Чрдачици (тр. 1300), јер су прилази с јужне и источне стране Купреса равни и отворени, па су се могли бранити покретним јединицама. Најповољнији услови за напад наших јединица били су сјеверне и сјеверозападне стране, преко Мале Плазенице и Чрдачице, које доминирају Купресом.

Напад на Купрес, предвиђен за 21 час 11. августа, имали су да изведу: 2. и 4. пролетерска, 10. херцеговачка и 2. батаљон 3. пролетерске бригаде, батаљон „Пелагић" и „Искра" 3. крајишког одреда и Купрешка партизанска чета — укупно 13 батаљона. Главни удар, између комуникација које воде од Бугојна за Купрес изводиле су 2. и 4. пролетерска бригада и батаљон 3. крајишког одреда.

Два батаљона 4. пролетерске нападају на одсјеку Мали стожер—Ботун, а задатак им је да очисте села на том правцу, продру у варошицу и ослободе је у садејству с 2. пролетерском; два батаљона нападају на одсјеку Ботун—Погана главица (к. 1212), правцем Погана главица—Купрес. Послије заузимања Погане главице, један батаљон је посједа, а други наступа ка Купресу; један батаљон остаје у рејону Великог Стожера, у резерви штаба бригаде. Чета из батаљона „Војин Зиројевић", која је придата 4. пролетерској, заузима брдо Катаницу (к. 1186), између Врила и Отиноваца. Десно од 4. пролетерске напада 2. пролетерека и батаљон 3. крајишког одреда, правцем Мала Плазеница—Чрдачица; лијево 10. херцеговачка и 2. батаљон 3. пролетерске, правцем Злосело——Османлије—Олово.

Четврта пролетерска бригада почела је напад тачно у одређено вријеме. Први батаљон је напао са Великог стожера Алајбегов Оџак и Бегово Село, гдје је водио борбу с усташама и пред Купрес стигао у 2 часа 12. августа. Ту је наишао на јак отпор, нарочито с десне стране. Изгубио је везу с 2. пролетерском. Борба је трајала до зоре, када је батаљон под јаким притиском био приморан да одступи на полазне положаје, о чему није обавијестио сусједне јединице. Четврти батаљон је наступао с јужних падина Стожера, правцем Ботун—Отиновци—Горавци, гдје је водио борбу с усташама до 2 часа 12. августа, а затим продужио за Купрес. Пред Купрес је стигао у 3 часа. Ту је наишао на жестоку ватру из силоса и задржао се до зоре, а затим одступио ка Стожеру. За вријеме наступања и борбе, 4. батаљон није имао везу с 1. и 2. батаљоном и његови су напори били неефикасни.

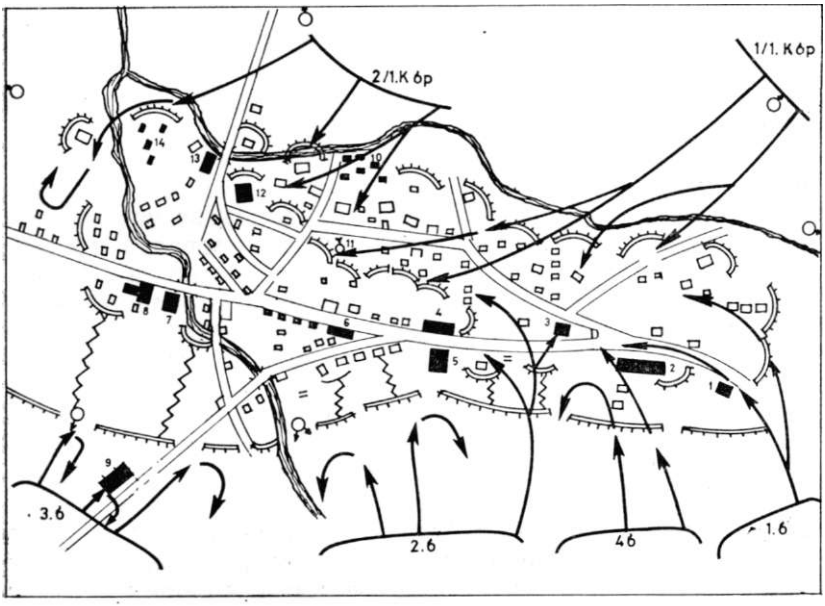

Бригада у другом нападу на Купрес, борбе у граду, август 1942.

С југоисточне стране, од Врила, Брда, к. 1149, наступали су 2. и 3. батаљон: 2. батаљон лијево од 4. батаљона, а десно од 3. батаљона, који је наступао на крајњем лијевом крилу бригаде и на споју с 10. херцеговачком бригадом. Оба су се батаљона кретала општим правцем Брда—Погана главица——Купрес. До Погане главице су изгубили доста времена јер су наступали у стрељачком строју, не знајући да се са ње непријатељ повукао. Посјевши Погану главицу, 3. батаљон је имао задатак да контролише правац Купрес—Шујица, ухвати везу с 10. херцеговачком бригадом, подржи напад и, у случају неуспјеха, прихвати јединице које би се тим правцем повлачиле, а 2. батаљон је продужио према Купресу. На самом прилазу варошици, услијед јаке ватре из силоса, био је задржан и у зору се повукао, не успјевши, током цијеле ноћи, да ухвати везу с 4. батаљоном. Под притиском непријатеља који га је гонио у стопу, 2. батаљон се извлачио према Кукавицама. Захваљујући јутарњој магли, али још више сналажљивости и храбрости бораца митраљеског вода батаљона, који су посјели положаје сјеверно од Кукавица,

непријатељ је одбачен ка Купресу, а батаљон се извукао у село, одакле је истурио борбено осигурање на Црни врх. Трећи батаљон је, у зору 12. августа, одступио с Погане главице у Рилиће. За вријеме напада 5. батаљон је био у резерви штаба бригаде у рејону Великог стожера, гдје се налазио и штаб бригаде. Као што се види, јединице које су учествовале у нападу повлачиле су се 12. августа у прилично нереду, без међусобне везе и без везе са својим штабовима. У таквој ситуацији непријатељ је предузео противнапад и пошао у гоњење на свим правцима. Успио је да поврати и посједне изгубљене положаје и успостави везу с Бугојном. Тиме је створена ситуација каква је била и прије напада.

Делегат Врховног штаба Сретен Жујовић није правовремено извијестио врховног команданта о стварном стању око Купреса и за неуспјех је оптужио 4. пролетерску бригаду и неке друге јединице. На основу његове оцјене и извјештаја, врховни командант је 12. августа упутио штабу 4. пролетерске бригаде и штабовима свих јединица писмо у коме је, између осталог, стајало:

„Пошто за одступање није било нити има узрока, то задржите бригаде на шиховим садашњим положајима, а најдаље на полазном положају, одакле би се предузео поновни напад уз помоћ крајишке бригаде која долази".[45]

У борбама 11/12. августа 4. пролетерска бригада имала је 5 погинулих и 6 рањених бораца[46]. Према сопственим подацима, непријатељ је имао 14 мртвих и 42 рањена војника.[47] У тим борбама погинули су, поред осталих бораца и руководилаца, познати крајишки команданти Симо Шолаја и Душан Метлић, што је био велики губитак не само за Босанску крајину већ и за читаву НОБ-у.

Борба за Купрес је показала да се наше јединице и итабови не сналазе у нападу на добро организована упоришта. При нападу је свака јединица дејствовала самостално, без међусобне везе, некоординирано и наизмјенично. Штабови и команде нијесу имали довољан преглед дејстава јединица, нити су на вријеме интервенисали, а нијесу ни

[45] Зборник, том II, књ. 5, док. 95.

[44] Погинули су: борци Ђорђије Бокан, Сенка Миковић, Бајо Перовић и Илија Ћировић, и водник Блажо Вулетић; дневник аутора.

[47] М. Лековић, исто, стр. 450.

довољно познавали непријатеља и његову тактику. Напад је изведен по непроученом и непознатом терену, фронтално и уз друге слабости, што је непријатељ искористио и према томе подешавао своја дејства. Он је на прилазима варошици истурио јаче снаге, углавном милицију, и то оно људство чије су породице биле претходно пресељене у Купрес. Њихов је задатак био да задржавајућом одбраном троше наше снаге и да јединицама које се налазе у самом Купресу обезбиједе потребно вријеме да се боље организују за дефинитиван обрачун. У таквој ситуацији није било могуће изненадити непријатеља, а наше су јединице морале улагати велике напоре и жртве, па се поставља питање да ли је овакав напад уопште и требало предузети. На пример, 4. пролетерска и 10. херцеговачка бригада изгубиле су много времена у борбама на прилазима Купресу, исцрпле су се и толико заморише да нијесу биле кадре да продуже напад, што је био случај и с другим јединицама.

Но, и поред субјективних слабоети, о којима је било ријечи, неуспјеху напада допринијеле су и објективне тешкоће — дуги маршеви до полазних положаја, удаљеност тих положаја од Купреса, немање тешког наоружања, недовољно припреме и релативно мало искуство у таквим борбама, а нарочито велика бројна и техничка надмоћност непријатеља, ријешеног да се нештедимице брани. Сама храброст и одлучност које су показали борци и старјешине наших јединица нијесу биле довољне да разбију јаку, чврсто организовану и жилаву одбрану.[48]

Право стање у вези с нападом на Купрес, врховни командант је сазнао навече 12. августа, и то када је 1. крајишка бригада стигла у Благај и о томе га обавијестила. Стога је одлучио да се поновни напад на Купрес одложи за 13/14. август и изведе снагама 2. и 4. пролетерске, 1. крајишке и 10. херцеговачке и 2. батаљона 3. пролетерске бригаде, дијелом 3. крајишког одреда и батаљона „Војин Зировић" — укупно са 16 батаљона, односно са 2.400 бораца. Требало је да нападају: 2. пролетерска бригада са сјевера, од Малих врата и Великих врата; 1. крајишка и 10. херцеговачка бригада са запада и југозапада; 4. пролетерска бригада са источне и јужне стране, на истом одсјеку и истим правцем којима је и први пут нападала. Врховни командант је тада писао штабу 4. пролетерске:

[52] Исто, стр. 460—467.

„Ми морамо уништити ово усташко гнијездо. Зато се поновни одсудни напад мора правилно поставити пред борце и пред старјешине ... Све јединице и старјешине упознајте са задацима".[49]

У свим јединицама 4. пролетерске бригаде одржани су 13. августа партијски састанци и војничке конференције на којима је сваки борац упознат са задатком, чије извршење је постављено као питање части и престижа бригаде. Том приликом је прочитано писмо које је Сретен Жујовић 11. августа упутио штабу 4. бригаде, а у коме јој замјера на слабом дејству при првом нападу на Купрес. На састанцима су се борци бригаде обавезали да ће први ући у Купрес како би тиме доказали Жујовићу да је његов приговор био нетачан.

За руковођење поновним нападом на Купрес формиран је привремени Оперативни штаб. Он је 12. августа у 16 часова издао заповијест за напад, којом је регулисао мјере, поступке и задатке свих јединица.[50] Јединицама је наређено да 13. августа до 21 час посједну полазне положаје и да до 23 часа очисте терен око града и затворе обруч око Купреса, а потом одмах предузму јуриш. Из пијетета према Шолаји и Метлићу, знаци распознавања за 13/14. август били су: „Метло—Шолаја".

Четвртој пролетерској бригади, која је била ојачана с двије чете батаљона „Војин Зиројевић" и једним брдским топом, наређено је: да с три батаљона напада на одсјеку Мали стожер—Велики стожер, правцем Алајбегов Оџак——Бегово Село—Горавци, на источни и југоисточни дио варошице и да лијевим крилом ухвати везу с 10. херцеговачком бригадом; с два батаљона да заузме Мали стожер, ухвати везу с 2. пролетерском и затвори правце према Бугојну. Међутим, штабови 2. и 4. пролетерске, уз сагласност делегата Врховног штаба, договорили су се да 2. пролетерска посједне Мала и Велика врата и затвори правац према Бугојну, а остале њене задатке да преузме 4. пролетерска бригада. Такав договор је био посљедица исцрпености и губитака 2. пролетерске у ранијим борбама око Купреса, а није искључено да је на то имао утицај и Жујовићев приговор 4. бригади.

Штаб 4. пролетерске, поучен ранијим нападом, помјеоио је читав борбени поредак удесно, ради избјегавања ватре из силоса и с осталих ватрених тачака на том дијелу фрон-

[49] М. Лековић, исто, стр. 459.
[50] Исто, стр 459—460.

та, и наредио: 1. батаљону, који је био на десном крилу бригаде и на споју с 1. крајишком бригадом, да с Малог стожера наступа дуж друма Бугојно—Купрес према вароншци и одржава везу с 1. крајишком бригадом; 2. и 4. батаљон да наступају правцем к. 1758, Бегово Село, да избјегавају ватру из силоса, који је, према оцјени штаба бригаде, представљао за наше наоружање праву тврђаву. Штаб бригаде је рачунао да ће силос, када се Купрес очисти, сам по себи пасти, и његову је ватру требало да на себе привуче 3. батаљон и тиме олакша 2. и 4. батаљону продор у варошицу. Пети батаљон и чете батаљона „Војин Зировић" остављени су у резерви штаба бригаде у рејону В. стожера, а брдски топ је постављен на Црни врх ради подршке батаљона у нападу.[51]

Вријеме које је јединицама стајало на располагању до напада било је сувише кратко, то прије што су неке удаљеније јединице бригаде 13. августа морале извршити марш који је трајао неколико часова. Командири чета и водова у току дана нијесу могли ни да виде терен којим је требало водити јединице у напад, што се тешко осветило, нарочито 2. батаљону, који је читавог дана уочи напада вршио покрет од Црног врха, источним падинама планинских висова, до В. Стожера. Прије напада, сви болесни, преморени и исцрпени борци остављени су код комора, јер су се маневар, удар и борба морали брзо и енергично изводити. Из 2. батаљона пошло је у напад свега 100 бораца и старјешина, јер су остали разболевши се од неке хране коју су појели, били неспособни за акцију. Те борце је било тешко увјерити да болесни не могу учествовати у борби.

Тачно у предвиђено вријеме, тј. у 21 час 13. августа, све јединице су посјеле полазне положаје и одмах кренуле у напад. Наступање је било веома тешко. Ноћ је била мрачна, а над Купрешким пољем пљуштала је јака киша. Једва се назирао друг испред себе. Први батаљон и комбинована чета 5. батаљона напали су на Мали стожер, који је бранила 5. чета 2. батаљона 15. домобранског пука. Услијед помрчине, водичи су тешко проналазили пут, те су јединице изгубиле доста времена. На Малом стожеру се задржао 5. батаљон, са задатком да у садејству с 2. пролетерском бригадом, која је држала Мала и Велика врата, штити напад на Купрес од Бугојна, а 1. батаљон се спустио на друм Бугојно—Купрес и ускоро је на јуриш ушао у варошицу.

[52] Исто, стр. 460—467.

Лијево од 1. батаљона, преко Алајбегова Оџака и даље равницом за Купрес, наступали су 2. и 4. батаљон. Штаб 2. батаљона се задржао у Алајбеговом Оџаку, а батаљон је наставио наступање по четама између пута који води од Бегова Села за Купрес и воденица сјеверозападно од Алајбегова Села. У таквом поретку је пришао на 50—100 метара од источне ивице варошице, али су ту јаче браниочеве снаге отвориле на њега фронталну ватру у исто вријеме када је непријатељ из силоса и са Чрдачице отворио бочну ватру. Батаљон је у том ватреном џаку остао више од пола сата и претрпио тешке губитке. Послије тога су стигли Нико Марков Стругар, замјеник команданта батаљона, Бошко Ђуричковић, политички комесар, и Марко Шофранац, замјеник политичког комесара, који су остатак батаљона повели на јуриш и са 15 до 20 преосталих бораца, који нијесу погинули или били рањени, ушли у Купрес, водећи у њему борбу до зоре 14. августа. Командант батаљона Милета Ђукић је из Алајбегова Оџака одступио на полазне положаје, на које се у току 14. августа прикупио и преостали дио батаљона. Четврти батаљон, који је и иначе био малог бројног стања, такође је претрпио велике губитке, али је продро у Купрес и 14. августа у зору повукао се на полазне положаје. Дио тешких рањеника 2. и 4. батаљона, који се нијесу могли спасти, непријатељ је, пошто је затворио брешу кроз коју су батаљони продрли у Купрес, похватао и на свиреп начин ликвидирао. Трећи батаљон који је нападао лијево од 4. батаљона и десно од 10. херцеговачке бригаде, главнином је избио испред силоса, гдје је задржан непријатељском ватром све до зоре 14. августа, када се повукао на полазне положаје. Једна његова чета се у почетку наступања одвојила и изгубила везу са штабом, те није учествовала у нападу на силос и батаљону се прикључила тек сјутрадан.

Када су батаљони пришли варошици, на њих је са свих страна отворена ураганска ватра, која је задржала њихово наступање. Међутим, на тим положајима батаљони се никако нијесу смјели задржавати, већ је требало да одмах продуже и пођу на јуриш, а тиме би, вјероватно, губици били мањи. То је учинио једино 1. батаљон.

Друга пролетерска бригада је посјела Мала и Велика врата, 1. крајишка је заузела Чрдачицу и Малу плазеницу и ушла у Купрес, а 10. херцеговачка и 2. батаљон 3. пролетерске пробили су се до ивице варошице. Но све је то било недовољно и неповезано, тј. свака јединица је водила борбу

за свој рачун, што је непријатељу од почетка омогућавало да слободно маневрује и да по дијеловима туче наше снаге. Борба наших јединица у самом Купресу била је готово сасвим неорганизована и некоординирана, о чему најубедљивије говоре наши губици.

Упадом у Купрес, 1. батаљон и дијелови 2. и 4. батаљона 4. бригаде нашли су се у изванредно тешкој ситуацији. Са штабом бригаде, који је био далеко од батаљона, веза се није могла успоставити, а замјеник команданта бригаде Шпиро Мугоша, који је координирао рад батаљона, у првим часовима борбе запао је објективно у такву ситуацију да није могао одржавати везу с батаљонима. Он је приликом напада на Купрес погинуо, али гдје, кад и како, то се никад није дознало, јер су са њиме погинули и сви курири који су га пратили. Неусклађеност дејстава наших јединица у Купресу била је све већа, а непријатељ све упорнији, насртљивији и жешћи. Први батаљон је водио борбу дуж главне улице, о којој Љубо Вучковић, ондашњи командант батаљона, пише: „Освајали смо кућу по кућу, са свих страна одјекивале су експлозије. Борба је била ужасна; ватре су горјеле по граду — палиле су усташе и ми. Дејствовала су и борна кола, али једино наше средство против њих били су заклон и мртви угао." У тој ситуацији најорганизованије је дејствовао 1. батаљон, док су дејства 2. и 4. батаљона била све мање усклађена. Остале јединице које су учествовале у нападу водиле су сличне борбе, тако да је непријатељ у зору 14. августа брзо и лако одбацио све наше снаге и повратио изгубљене положаје. Наше су се јединице извлачиле на разне стране, дејствујући свака за свој рачун, много неорганизованије и теже него за вријеме напада и јуриша.

При извлачењу из Купреса 1. батаљон је нападнут с леђа, из ровова, са пута Купрес—Бугојно, које је при наступању био очистио. А 2. и 4. батаљон извлачили су се лијево од 1. батаљона, и то по групама у више праваца.

Тако је 14. августа поразно завршен напад на Купрес, у коме је остало много лешева. У згради жандармеријске станице јуначки је изгинула читава једна десетина бораца.[52]

Привремени Оперативни штаб и штабови бригада, због недостајања везе с јединицама у току напада, нијесу знали право стање на бојном пољу, па су инсистирали да се напад обнови. По њиховој оцјени, непријатељ је претрпио велике губитке и исцрпео снаге и средства за настављање борбе,

[52] Исто, стр. 460—467.

због чега га, како сам Оперативни штаб пише: „треба по сваку цијену уништити, и то баш вечерас".[53] Тако је овај штаб обавијестио врховног команданта о ситуацији прије него што је прикупио податке од јединица. Међутим, непријатељ је имао свега 107 избачених из строја, од којих је погинуло: 20 усташа, 13 милиционера и 10 цивила; рањено 50 усташа, 20 милиционера, 2 домобрана, 2 жандара, 19 цивила и нестало 12 цивила.[и4] Непријатељева одбрана била је дјелимично поремећена, али је брзо консолидована. Поред тога, непријатељ је 14. августа предузео противнапад и гоњење наших снага од Купреса, а снагама од Бугојна, код Когхривнице, пробио одбрану 2. пролетерске бригаде и продро у Купрес, појачавши његову одбрану и обезбедивши је муницијом, храном и осталим потребама.

У нападу на Купрес наше су јединице имале 98 погинулих и 141 рањеног борца, међу којима *ал* већи број старјешина, чланова КГЈ и Скоја. Изгубљено је прилично наоружања и муниције, што је смањило ударну моћ свих јединица. Само 4. пролетерска бригада је у том нападу имала 73 погинула и 51 рањеног борца и старјешину.[55]

[53] Исто, стр. 471.

[154] Исто, стр. 471.

[63] Погинули су: борци Љубо Алигрудић, Секуле Бакић, Илија Барјамовић, Чедо Батезић, Момчило Бошковић, Бук Вељовић, Вељко Влаховић, Муса Вујановић, Павле Вујачић, Илија Вујисић, Ђоко Вујисић, Дуле Душан Вујовић, Мирко Вукмировић, Владо Гардашевић, Госпава Сеја Гардашевић, Драгиша Губеринић, Новак Губеринић, Радивоје Дамјановић, Божидар Даниловић, Васе Вујовић, Божо Дедеић, Вујадин Домазетовић, Симо Дујовић, Михаило Ђурашковић Мишо, Јелена Ивановић, Михаило Ивезић, Ђоко Јаблан, Вељко Јанковић, Даница Јовалекић, Илија Јовановић, Душан Јововић, Момчило Калезић Буто, Владо Краљевић, Ђорђије Крковић, Петар Лубарда, Саво Лубарда, Даница Мијовић, Радуле Мијомановић, Сенка Миковић, Момчило Милошевић, Вукосава Мраковић, Ристо Оташевић, Бајо Перовић, Блажо Перовић, Новак Перовић, Ђуро Петровић, Анђуша Петричевић, Бошко Петричевић, Новак Петричевић, Даница Поповић, Бранко Поповић, Димитрије Прелевић, Ђуро Радуловић, Душан Ражнатовић, Илија Ракочевић, Радуле Ракочевић, Бранислав Селић, Дејан Спасић, Саво Томић, Иван Ћорић, Никола Улићевић и Мило Црвенко; десетари Милош Божовић, Јагош Вујовић, Никола Јаблан Коле, Спасоје Мартиновић, Јелица Машковић и Блажо Милановић; водници Вуко Ковијанић, Станко Лопичић, Василије Попивода и Вук Ракочевић; замјеник командира чете Блажо Дожић и Шпиро Радуловић; замјеници политичког комесаоа чете Малиша Дамјановић, Душан Петричевић и Секула Поповић; политички комесари чета Машо Бргуљан и Никица Стругар; замјеник политичког комесара батаљона Бошко Рашовић; политички комесар батаљона Војо Машковић и замјеник команданта бригаде Шпиро Мугоша; дневник аутора.

Привремени Оперативни штаб и штабови бригада нијесу одустајали од поновног напада на Купрес. Међутим, штаб 4. пролетерске бригаде, када је сазнао за толике губитке, јавио је Оперативном штабу да 4. бригада не може учествовати у нападу, али тај извештај није на вријеме стигао и напад је изведен 14. августа у 20 часова с осталим јединицама, али се и он брзо угасио и 15. августа јединице су се поново нашле на полазним положајима. Тако су завршене борбе за Купрес, те најтеже и најкрвавије борбе пролетерских бригада у њиховом наступању од Зеленгоре до Босанске крајине.

За вријеме напада 13/14. августа још више су испољене слабости које су се и раније запажале, то прије што је непријатељ био толико јак, наоружан и одлучан да и при најбољим условима снаге којима смо располагали нијесу биле довољне да га савладају. Узалудно су чланови Партије и старјешине испољавали највећу одлучност и јуришали на челу својих јединица. Јунаштво и пожртвовање су били изванредни, што потврђују и дате жртве. За савлађивање силоса и других ватрених тачака око Купреса, борних кола и другог тешког оружја било је потребно одговарајуће наоружање, којим наше јединице нијесу располагале, а нијесу имале ни довољно искуства за борбе такве врсте. Јединице при нападу нијесу располагале ни с довољно муниције; нарочито су оскудијевале у ручним бомбама; биле су заморене, недовољно нахрањене, што је такође утицало на ток и исход напада. Слабости које су се уочавале приликом напада штаб 4. пролетерске бригаде настојао је да отклони, али је и у томе каснио, тако да та настојања нијесу дала богзна какве резултате.[56]

Послије борби око Купреса бројно стање 4. бригаде свело се на 703 борца, од којих је у борачким јединицама било само 560. Њено наоружање, пропорционално бројном стању, такође је смањено, а и у муницији се оскудијевало. Послије борби за Купрес, бригада се размјестила у селима Кукавицама, Доњем Вуковском, Равну и Рилићима. Одатле је дејствовала према Купресу, између осталог и тако што је на Црни врх истурила борбено осигурање. Обавештавајући врховног команданта о исходу напада на Купрес, штаб 4. бригаде је, између осталог, писао да губици које је бригада у тим борбама имала нијесу значајније утицали на њену борбену вриједност, да је стање у бригади врло добро и да је бригада

[56] М. Лековић, исто, стр. 476—479.

кадра да изврши сваки задатак без обзира на тешкоће које би се, евентуално, појавиле.[57] Тај извјештај је био прилично оптимистичан, јер је нападом на Купрес била умањена, иако привремено, борбена моћ и ударна снага бригаде, а и у самим јединицама су се многа питања морала рашчистити и средити, што потврђују и неке смјене у штабовима 2. и 5. батаљона. Због великих губитака на Купресу, 2. и 4. батаљон спојени су у један. Поново су на дневни ред постављени: учвршћење бригаде, дисциплина, међусобни односи и повјерење. Требало је борачком саставу вратити вјеру у старјешине. Код 4. батаљона је било и појава појединачног покушаја враћања у Црну Гору.

Друга пролетерска бригада размјестила се у рејону Новог Села, а њене положаје према Купресу преузела је 1. крајишка бригада. Десета херцеговачка и 2. батаљон 3. пролетерске бригаде одмаршевали су према Шујици. Тако је послије 15 дана борби непријатељ у Купресу одахнуо, премда је и даље ишчекивао напад и био у борбеној готовостм. Но није дуго мировао, већ је почео да врши испаде из Купреса према Великим вратима и Злоселима, а из Бугојна комуникацијом ка Купресу. Његово бројно стање у Купресу повећало се на 2.000 војника, који су се припремали за противнападе.[58]

Ради организовања борбених дејстава на другим подручјима, Врховни штаб је био одлучио да привремено одложи напад на Купрес. Међутим, обавјештен 16. августа од једне делегације да би се 700 наоружаних Муслимана који се налазе у Купресу предало нашим јединицама ако им се гарантује безбедност, одлучио је да се изврши напад на Купрес 19. августа у 21 час. Договорено је да у исто вријеме с нападом јединица споља и Муслимани у граду нападну усташе, да им униште топове, борна кола и аутоматска оруђа. Тако је 1. крајишкој, 2. и 4. пролетерској бригади наређено да у одређено вријеме изврше демонстративни напад на Купрес.[59]

Тачно у предвиђено вријеме наше су јединице пошле у напад, али до договорене акције и изласка Муслимана није дошло, а што је било узрок томе, остало је непознато. Наше јединице су се 20. августа вратиле у полазне рејоне и тиме је дефинитивно, у тој етапи офанзиве пролетерских бригада, био обустављен напад на Купрес.

[67] Исто, стр. 480.
58 Исто, стр. 481.
[59] Исто, стр. 482.

Ослобођењем Ливна и одбацивањем Талијана и усташа на линији Синь—Шестаковац—Имотски—Посушје и борбама око Купреса завршена је друга етапа офанзиве пролетерских бригада, у којој се слободна територија око Прозора, Ливна и Дувна још више стабилизовала. Циљ који је постављен пролетерским бригадама био је остварен. Створени су услови за дејства у Босанској крајини, Хрватској и средњој Босни. Послије тога је Врховни штаб оријентисао пролетерске бригаде, крајишке и далматинске јединице на то да шире слободну територију према Мркоњић-Граду, Јајцу и Босанском Грахову.

Прво је требало ослободити Мркоњић-Град и Јајце и разбити четнике на простору између тих мјеста, а затим наставити продор. Тај задатак је Врховни штаб повјерио Оперативном штабу за Босанску крајину, под чију команду је стављена и 2. пролетерска бригада. Под његову команду са сектора Купреса је враћена 1. крајишка. Касније му је стављен на располагање и 3. крајишки одред. Прва пролетерска и дио 3. пролетерске, који је учествовао у борбама против Талијана на Вагњу упућени су у Далмацију да потпомогну далматинским јединицама у борби која је у Далмацији била у пуном замаху. У том раздобљу из Далмације су све више пристизали нови борци, од којих су формиране нове и попуњаване старе јединице. Према Бугојну и Травнику дејствовала је 5. пролетерска, а касније и 10. херцеговачка бригада. У почетку су 1. и 4. пролетерска, 10. херцеговачка и дијелови партизана с тога терена, били одређени за одбрану и учвршћење слободне територије, а све остале снаге за офанзивна дејства ка сјеверу и западу, према Мркоњић-Граду, Јајцу, Босанском Грахову и Травнику.

У то вријеме Талијани су и даље држали обалски појас, а Нијемци, пошто су се партизани налазили јужно од демаркационе линије, нијесу предузимали никакве акције. Снаге НДХ су браниле само своју територију, а четници територији око Мркоњић-Града, Јајца и Бање Луке. Пред заједничком опасношћу, усташе и четници су се удружили против партизана, што је четнике компромитовало код српског становништва у тим крајевима, које су до тада успијевали да заваравају.

С обзиром на развој ситуације, Врховни штаб је 19. августа направио исправку у раније датом распореду и задацима и одредио да дотадашње положаје 2. пролетерске и 1. крајишке око Купреса посједне 4. пролетерска бригада с три

батаљона, а да се с два батаљона из рејона Доњег Вуковског и Вилића обезбјеђује према Купресу. Прву пролетерску бригаду пребацио је на сектор Шујице, за дејства према Купресу. Десета херцеговачка је упућена према Посушју, а одбрана праваца према Имотском, Сињу и Босанском Грахову повјерена је IV оперативној зони. Поред тога, Врховни штаб је 4. пролетерској бригади и 3. крајишком одреду наредио да активно дејствују према Купресу и на комуникацији Бугојно—Купрес, ради растерећења јединица под командом Оперативног штаба за Босанску крајину и везивања непријатеља из тих гарнизона. Таквом оријентацијом снага је тежиште борби пренесено у долину Врбаса и према долини Саве. И док су крајем августа и почетком септембра вођене жестоке борбе против Нијемаца, усташа и четника око Бање Луке, Јајца и Травника, на осталим правцима око слободне територије владало је затишје.

Међутим, ситуација око Купреса се поново погоршала, јер је непријатељ појачавао дејства у долини Врбаса и јужно од Травника и преузимао иницијативу.

Гарнизон у Купресу ојачан је једним усташким крајишким батаљоном, са четири чете усташа, већим бројем милиције, борним колима, артиљеријом, укупно са још 3.000 војника, који су се спремали за продор преко Шујице за Имотски и Ливно. Непријатељ је почео испаде на устаничка села. Једна колона од 400 усташа из Купреса успјела је да 27. августа продре у Доње Вуковско, гдје се сукобила са 4. батаљоном 4. пролетерске бригаде, потисла га послије краће борбе, ушла у село, опљачкала га, попалила и у засеоку Катанићима побила све становништво на које је наишла. Два дана касније, 29. августа, непријатељ је успио да потисне 1. батаљон 4. бригаде и двије чете Купрешког батаљона и да уђе у Благај, у коме је запалио 250 домова. Тог дана је 3. батаљон 4. пролетерске са Велике плазенице напао непријатеља у десни бок, задржао га а затим и вратио на полазне положаје. У тој борби рањене су три усташе и оборен један непријатељски авион. У току 27, 29. августа и 4. септембра, 3. и 5. батаљон су дуж комуникације Бугојно—Купрес уништили 3 непријатељска камиона, убили 9 усташа и 5 ранили. Као што се види, 4. пролетерска бригада и 3. крајишки одред су тешко успијевали да се ефикасно супротставе усташама.

Непријатељ је из Купреса 7. септембра у 7 часова почео да наступа према Шујицу. У подручју Црног врха се

сукобио с 4. батаљоном 4. пролетерске бригаде и Вуковском партизанском четом и, послије вишечасовне борбе, заузео села Брда, Врила, Млакве, Кукавице и овладао Црним врхом. Наш батаљон и Вуковска чета повукли су се на линију Блатни дол—Јаворац (к. 1400) — Мала (тр. 1362) — Дебело брдо—Г. Малован. У тим борбама избачено је из строја 7 непријатељских војника. Четврти батаљон је имао 4 погинула и 10 рањених бораца.[80] Тај напад је изненадио штаб 4. пролетерске и њене јединице. О томе Врховни штаб није био обавијештен на вријеме, због чега је претпостављао да непријатељ из Купреса неће ускоро почети напад.

Седмог и осмог септембра су 2. и 4. батаљон 4. пролетерске бригаде изгу&или везу са штабом бригаде и повукли се из рејона Доњег Вуковског и Рилића према Шујици, на ком су правцу, 8. септембра, дијелови 1. пролетерске и Купрешки батаљон водили борбу, а затим одступили преко Борове главе у Ливањско поље. Остали батаљони 4. пролетерске бригаде, тј. 1. батаљон, који се налазио у селу Омару, и 3. и 5. батаљон, који су се налазили у Новом Селу, били су тога дана неактивни и пропустили су прилику да нападну непријатеља у десни бок и садејствују 1. пролетерској, која га је успјешно задржавала при његовом наступању ка Шујици. О дејствима бригаде политички комесар је, у одсуству команданта, 8. септембра писао Врховном штабу:

„8. септембра 1942. године чула се јача борба око с. Рилића; 1. батаљон 4. пролетерске бригаде налазио се у Омару у близини Малована.

На комуникацији Бугојно-Купрес наше засједе убиле су једног мотоциклисту и заплијениле мотор. Уз пут су јаке посаде, те нема ни већих акција.

У селима поред Купреса стање политички слабо, због паљења и пљачке од непријатеља из Купреса и утицаја четника. Стање је тешко. Рилићи попаљени, јавља 1. батаљон.

Штаб бригаде није имао преглед стања на правцу Шујице, што се такође види из извештаја комесара бригаде:

„Бригада није добила никакве податке нити извјештаје од штаба 1. пролетерске бригаде... Сем тога, 4. пролетерска не би могла пружити помоћ, јер се бочни напад на непријатељске снаге, које су биле подржане тенковима и оклопним аутомобилима, није могао извести преко равног поља".[61]

[60] Погинули су: борци Митар Букајловић, Божидар Даниловић, десетари Јагош Влаовић и Лука Ражнатовић; дневник аутора.

[61] Зборник, том IV, књ. 7. док. 22; Историјски архив КПЈ, бр. 4464.

Непријатељ је искористио неактивност 4. пролетерске бригаде, чији је штаб сматрао да је само посриједи испад непријатеља до Рилића. Непријатељ је, међутим, успио да се пробије комуникацијом ка Шујици, у коју је ушао 9. септембра у 20 часова. Послије тога су се 1. пролетерска, 1. далматинска и дијелови IV оперативне зоне прегруписали, затворили правце Ливно—Шујица и према Дувну, у које је непријатељ ушао 10 септембра.

За то вријеме 4. пролетерска, без 2. и 4. батаљона, остала је у ранијим рејонима, не предузимајући никакве мјере на правцу Шујице. Нзен дотадашњи 2. и 4. батаљон преформирани су у један батаљон. Нови 2. батаљон сада је имао 150 бораца. За његовог команданта је одређен Саво Дрљевић, до тада командант 4. батаљона, а за политичког комесара Бошко Ђуричковић, политички комесар 2. батаљона. За замјеника команданта је постављен Нико Стругар, замјеник команданта 2. батаљона, а за замјеника политичког комесара Марко Шофранац, дотадашњи замјеник политичког комесара 2. батаљона. Тако је бригада средином септембра 1942. у свом саставу имала, умјесто пет, четири батаљона: 1, 2, 3. и 5. — (У том саставу ратовала је све до октобра 1943, када је поново формиран 4. батаљон, заправо, када је у њен састав ушао Ударни васојевићки батаљон под тим називом). Послије формирања, 2. батаљон је из Ливањског поља преко Гламоча пошао за Млиниште и Јасенове Потоке, камо је стигао средином септембра.[62]

Послије уласка непријатеља у Шујицу и Дувно, Врховни штаб је 1. и 4. пролетерској бригади и IV оперативној зони наредио да појачају притисак на комуникацију Купрес—Шујица—Дувно, да нападају непријатеља у Купресу и да колону која је ушла у Шујицу и Дувно поново одбаце у Купрес. С тим у вези је штаб 4. бригаде наредио свом 1. батаљону и чети Купрешког батаљона да 11. септембра нападну Горњи Малован, према коме је оријентисана и чета са тог терена, која је требало да напада од Тиквице; 3. батаљону је наређено да 11/12. септембра извршн препад на Купрес и да се послије повуче на полазне положаје, а 5. батаљону да и даље остане у засједи, дуж комуникације Купрес—Бугојно. Партизанске јединице са тога терена су тада палиле љетину у Злоселима.[63] Међутим, због измијењене

[62] Зборник, том II, књ. 6, стр. 31—32, 57—68 и 59—60.

[63] Зборник, том IV, књ. 7, док. 27.

ситуације на том сектору, Врховни штаб је, 11/12. септембра, наредио да јединице 1. пролетерске смијене 4. пролетерску бригаду на дотадашњим положајима, послије чега се она прикупила у подручју Новог Села (изузев 2. батаљона), одакле је правцем Јањ—Соколац—Герзово одмаршевала према Мркоњић-Граду и ушла под команду Оперативног штаба за Босанску крајину.[64]

За вријеме једномесечног боравка 4. пролетерске бригаде око Купреса, услови за живот су били доста тешки. Тај крај је био веома сиромашан, уз то пљачкан и паљен у више наврата, тако да је војска морала да води бригу и о исхрани народа. Бригада се довијала на разне начине да дође до животних намирница. Пошто су се становници села сјевероисточно од Радуше врло пријатељски односили према 4. бригади, која је боравила на том терену у јулу, сада је тамо из 4. пролетерске упућено 20 бораца са неколико товарних коња како би у тим селима, користећи се наклоношћу сељака, набавили нешто хране за бригаду. Када је група стигла на подручје Вољица, посредством браће Шаркиновића, из Горњих Волица, повезала се с НОО-ом, који их је пријатељски предусрео и својски се прихватио да набави храну за „своју бригаду", како је народ тих села звао 4. пролетерску. Захваљујући залагању одбора, првенствено његовог предсједника Реце Петровића, из засеока Вагањца, и спремности народа, група се слиједећег дана вратила с коњима претовареним храном.

За вријеме борби око Купреса санитетско збрињавање, прихват и лијечење рањеника у бригади били су добро организовани. Рањеници су лијечени у болницама на слободној територији. Највећу тешкоћу у том погледу представљало је њихово преношење од бригадног превијалишта до болница. У цјелини је снабдијевање јединица било добро ријешено, али је за 4. пролетерску бригаду снабдијевање муницијом било најтежи проблем. У свакодневним борбама око Купреса она је трошила велике количине муниције (а плијена није имала), тако да се снабдијевала од плијена из Прозора, Коњица, Дувна и Ливна, чије је дотурање због велике удаљености и недостајања транспортних средстава ишло врло тешко и споро.

[64] М. Лековић, исто, стр. 533.

Најмлађи и најхрабрији: Лука Мијатовић и Вељко Машковић, Ливно, децембар 1942.

Група бораца и старјешина Четвртог (комског) батаљона послије напада на Купрес, августа 1942.

Група бораца Другог (ловћенског) батаљона послије напада на Купрес, август 1942.

Борци 1. оригабе, чланови Авноја: Ђуро Чагоровић, Андрија Прља, Видо Бурић, Мирко Вешовић и прота Јагош Симоновић, Дрвар, новембар 1942.

Борбе на Мањачи, око Јајца и у долини Врбаса

У другој половини августа 1942. године партизанске снаге Босанске крајине ослободиле су Мркоњић-Град и Ситницу и припремиле се за ослобођење Јајца. Међутим, како су њихова успјешна дејства на том подручју угрозила и Њемце у Бањој Луци, и четнике на Мањачи и у средњој Босни, и усташе у Јајцу и долини Врбаса, сви ти противници НОП-а су се још јаче ујединили у борби, злочинима и издаји. Ради одбране Бање Луке и посједања демаркационе линије, Њемци су одмах формирали борбену групу „Пудлиц",[65] која је 25. августа, заједно с четницима, усташама и домобранима, изненадно напала крајишке партизанске снаге, омела их у планираним дејствима и одложила напад на Јајце све до краја септембра. Борбена група „Пудлиц", с четницима, усташама и домобранима, до 6. септембра посјела је и утврдила положаје на Кадиној Води, овладала Луњевцем, Крином и Бојанића висом и затворила брешу између Кадине Воде и Крупе на Врбасу.

У новонасталој ситуацији око Бање Луке командант Оперативног штаба за Босанску крајину Коста Нађ предложио је врховном команданту да се на тај сектор упути и 4. пролетерска бригада. Тај предлог је врховни командант усвојио, с напоменом да се 4. пролетерска бригада, због великих губитака које је имала у ранијим борбама, поштеди од већих напора и употреби за обезбеђење позадине.[66]

Борбе с групом „Пудлиц", четницима, усташама и домобранима на фронту од Кадине Воде, преко Луњевца, до Бојанића виса трајале су до 10. септембра. Послије тога су Њемци на тај сектор увели у борбу групу „Фогел"[67] и четнике који су пристигли из средње Босне. С тим снагама непријатељ је даље везивао наше јединице за тај сектор што Оперативни штаб за Босанску крајину није могао раније предвидјети. Зато се и могло десити да је 10. септембра у 22 часа извјестио Врховни штаб о доласку 4. бригаде и могућности да се одмах изврши предвиђена акција на Јајце.[08] Међутим, напад на Јајце је поново одложен због промијењене ситуације на сектору Бање Луке. Борбена група „Фогел"

[65] Исто, стр. 532—540.
[66] Исто, стр. 573.
[67] Исто, стр. 573—593.
[08] Зборник, том IV, књ. 7, док. 47.

је, заједно са четницима, усташама и домобранима 11. септембра почела напад с циљем да овлада Мањачом и дејствује на југ. До 16. септембра она је посјела положаје на линији Лусићи—Узломац—Препљетњак, али је ту задржана.

Одмах послије заустављања непријатеља на линији Лусићи—Узломац—Препљетњак, Оперативни штаб за Босанску крајину је одлучио да на фронту између ријека Врбаса и Сане пређе у противнапад, да разбије непријатеља на том сектору и што прије организује напад на Јајце. За противнапад, који је планиран за 17/18. септембар, предвиђене су ове снаге; 2, и 3. и 4. пролетерска, 1, 2. и 3. крајишка бригада, Мањачка партизанска чета и двије чете батаљона „Соко". Међутим, због велике кише и густе магле противнапад је одложен за 18. септембар у 5 часова.[69]

Четврта пролетерска бригада се 16. септембра прикупила у рејону Ситнице и села Чађавице, а 17. септембра, су све снаге предвиђене за противнапад посјеле полазне положаје. Сјутрадан су 3. и 5. батаљон 4. пролетерске и 1. батаљон 2. крајишке бригаде напали преко Шупље стијене и заузели Пајтос (тр. 875). Ту су се зауставили, чекајући да садејствују средњој колони у нападу на Кадине Воде. Трећа пролетерска бригада вршила је обухват око Ситнице, преко Мачковца, Маричића, Петровића и Дивљака, на Водички вис и Клисину.

Средња колона, у којој је дејствовао и 1. батаљон 4. пролетерске, успјела је да се пробије у позадину и да из Раздобља нападне непријатеља на Препљенику, али се наишавши на јак отпор, повукла на полазне положаје. Иако је прије почетка напада био изложен дејству непријатељеве авијације, артиљерије и минобацача, 1. батаљон 4. бригаде, који је нападао у правцу села Лусића, ипак је успио да у више узастопних јуриша заузме главни непријатељев положај на свом одсјеку и да противника одбаци на Клисину, али даље није продужио. У тим борбама 1. батаљон је имао 2 погинула и 4. рањена борца.[70] Ни десна колона није имала успеха, а 3. крајишка бригада је закаснила с нападом.

Тако је напад наших снага заустављен на читавом фронту, а непријатељ се, претрпјевши осјетне губитке, привремено задржао на ранијим положајима. Међутим, поемда је 3. крајишка бригада закаснила с нападом, њена појава у по-

[69] М Лековић, исто, стр. 573—593.

[70] Погинули су: борци Марко Вукчевић и Душан Спичановић; дневник аутора.

задини непријатеља натјерала га је да се повуче на линију Водички вис—Вујановац—Крнин—Бојанића вис—поток Крупа, на којој су се задржали и батаљони који су ишли у помоћ групи „Фогел". Наше јединице нијесу на вријеме примијетиле да се непријатељ извлачи, па је пропуштена прилика да га гоне и нанесу му још веће губитке.

Повлачењем Нијемаца завршене су двадесетодневне крваве борбе на сектору Бање Луке и Мркоњић-Града, у којима је осујећен непријатељев покушај да разбије наше снаге и спријечи њихов напад на Јајце. Оперативни штаб за Босанску крајину на сектору Мањаче оставио је 3. пролетерску бригаду, 7. крајишки одред и дијелове 3. крајишког одреда, а за напад на Јајце одредио је 1. и 2. крајишку, 2. и 4. пролетерску бригаду и дијелове 3. крајишког одреда.[71]

За вријеме борби на Мањачи 2. батаљон 4. пролетерске бригаде налазио се у рејону села Млиништа и Јасенових Потока, чистио околни терен од четничких група, помагао народну власт и био у резерви Врховног штаба, а 16. септембра је, заједно с Краљевачким батаљоном 1. пролетерске бригаде, чистио од четника Овчар (тр. 1576), Вулетин дол и Штекеровце. Пошто је из Штекеровца и Црног врха протјерао четнике, наш се батаљон вратио у Јасенове Потоке.

При повратку из акције, док се склоњен од топлог септембарског сунца, одмара у густој буковој шуми у подручју Овчара, сусрео се, изненада, с врховним командантом Титом, који је туда наишао с неколицином чланова Врховног штаба и бораца Пратеће чете. Тај сусрет друг Тито је искористио да с борцима и старјешинама батаљона поразговара о међународној и унутрашњој ситуацији, о стању на источном фронту, о борби која пламти у многим крајевима Југославије, о задацима који нашу војску очекују, о тешкоћама с којима ће се борци сусретати итд. На растанку, борци 2. батаљона су обећали другу Титу да ће у борбама које предстоје извршавати све задатке и истрајати до побједе.

Из Јасенових Потока батаљон је одмаршевао за Шипово у састав бригаде, која се припремала за напад на Јајце.[71][2]

Од 10. до 20. септембра бригаду је попунило 175 омладинаца са Кордуна, 180 из Босанске крајине и око 200 бораца из Далмације, тако да је њено бројно стање уочи напада на

[71] Зборник, том IV, књ. 7. док. 47.

[72] Исто, том II, књ. 6. стр. 101—102 и 116.

Јајце било приближно бројном стању које је имала на дан формирања.[73]

У Јајцу, чије је становништво било наклоњено НОБ-у, у то вријеме је било 600 домобрана и 700 усташа и милиционера. Тих 1.300 војника је, сем пјешадијским наоружањем, располагало и са 2 хаубице, постављене у рејону Катића, 1 противколским топом, с 2 минобацача и с 2 борних кола. На периферији града и по околним висовима непријатељ је посјео и изградио положаје, ојачао их бункерима и оградио бодљикавом жицом.[74]

Оперативни штаб за Босанску крајину је 21. септембра у Мркоњић-Граду, на састанку са штабовима бригада и одреда, израдио план за ослобођење Јајца. Према томе плану требало је да се напад изведе са три групе: прва би нападала са сјеверне и сјеверозападне стране, на дио града између лијеве обале Врбаса и лијеве обале Пливе; друга — са западне стране, на дио града између десне обале Пливе и лијеве обале Врбаса; и трећа — са источне стране. Ова је група најприје морала да пређе Врбас, па да затим пресјече комуникације Јајце—Доњи Вакуф и Јајце—Травник, посједне положаје на лигаији Булићи—Потхум, и с њих нападне дио града на десној обали Врбаса. Напад је планиран за 24. септембар у 23 часа.[75]

За напад на сам град одређене су 1. и 2. крајишка и 2. пролетерска бригада и 3. крајишки одред без једне чете. Четврта пролетерска бригада, с једном четом 2. омладинског батаљона 3. крајишког одреда, имала је задатак: да се пребаци преко Врбаса у рејону села Ципића; да ту остави један батаљон који ће мобилисати сељаке за рушење пруге према Доњем Вакуфу, обезбеђивати напад на град, те спречавати долазак појачања гарнизону у Јајцу и извлачење браниочевих снага тим правцем; да са остала три батаљона продужи преко села Буковице и спусти се на комуникацију Јаше——Травник, гдје ће се један батаљон задржати ради обезбеђења правца према Травнику и ппесијецања одст\тнице непритатељу из Јајца, а друга два батаљона посјешће линију Потхум—Булићи, источно од Јајца, одакле ће нападати на источни део града, на десној обали Врбаса. Након повезива-

[73] Исто, стр. 101—102.

[74] М. Лековић, исто, стр 604—605.

[76] Исто, стр. 605—606.

ња с 1. и 2. крајишком и 2. пролетерском бригадом, ова су два батаљона имала да се боре све до коначног ослобођења Јајца.

Двадесет трећег септембра је задатак 4. пролетерске бригаде измијењен. Према новом наређењу, она неће учествовати у непосредном нападу на Јајце, већ ће се читава ангажовати на затварању правца Јајце—Доњи Вакуф и Јајце —Травник и на чишћењу терена у захвату гих праваца.[76] У складу с тим наређењем, 4. бригада се до 24. септембра припремала за покрет. Из рејона Шипова и Језера она се након тога, преко Горице и Букове равни, пребацила у села Ципиће, Бравницу и Булиће, из којих је у први мрак требало да прегази Врбас.

Док су 1. и 2. крајишка и 2. пролетерска бригада и 3.. крајишки одред водили борбу за ослобођење Јајца, 4. пролетерска је, послије преласка Врбаса и комуникације Јајце-Доњи Вакуф, избила на комуникацију Јајце-Травник. Пети батаљон је ноћу 24/25. септембра очистио Бравницу и заробио 15 домобрана, потом прешао Врбас и очистио Цвитковац, из којег је вод усташа одступио у Јајце. Други батаљон је Врбас прешао у рејону Ципмћа и преко Буковице избио на комуникацију Јајце—Травник у рејону Старих Кућа. Одмах је поставио засједу према Травнику и истурио осигурање у село Дубраве. Први батаљон је напао жељезничку станицу Винац и Догановце, на том одсјеку порушио пругу, затворио долину Врбаса према Доњем Вакуфу и посјео положаје у висини Старог Села. Трећи батаљон је прешао Врбас у рејону Булића и напао село Винац. Село је било утврђено и организовано за крупну одбрану, чему је погодовао његов топографски положај, зграде од тврдог материјала, а нарочито стара тврђава на стрмој узвишици изнад села, заштићена Врбасом с југа, сјевера и запада и увучена у лакат ријеке. Батаљон је у току ноћи више пута нападао ту утврду, али без успјеха, те су се борбе наставиле и 25. септембра. Чета пратећих оруђа се за то вријеме налазила у рејону Ципића, спремна да подржи дејства батаљона уз Врбас.

Посједањем положаја у долини ријека Врбас и Ријеке, 4. пролетерска бригада је одсјекла Јајце од сусједних гарнизона на истоку. Једино узани, тешко проходни терен према селима Шибеници и Крушчици и сјевероисточно од њих остао је неконтролисан, али се њиме могла кретати

[76] Исто, стр. 606—607.

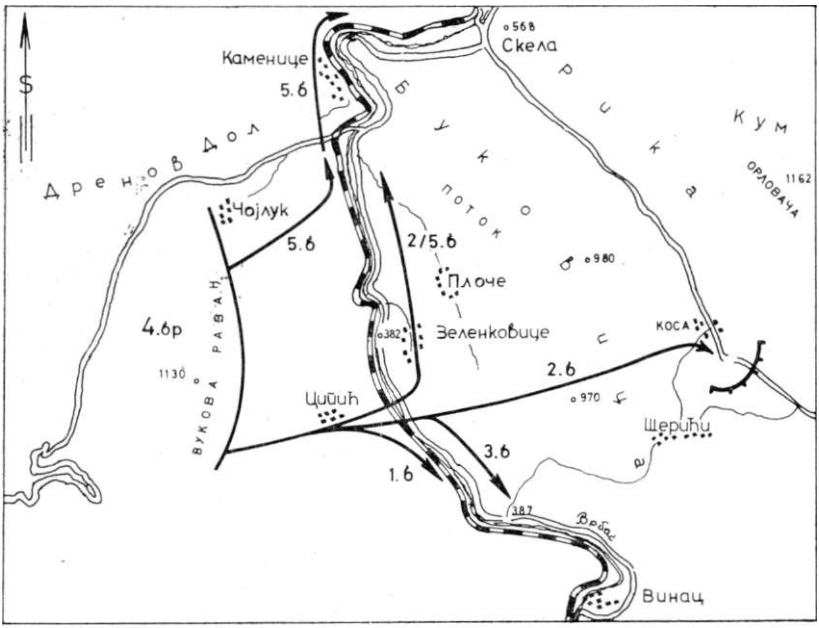

Бригада у борбама за ослобођење Јајца, 25. септембар 1942.

само пјешадија. Непријатељски гарнизони у Доњем Вакуфу, Травнику и Бањој Луци нијесу предузимали ништа значајније да би помогли посади у Јајцу, јер су и сами, нарочито Турбе и Травник, које су снажно притискивале 5. пролетерска и 10. херцеговачка бригада, сваког тренутка очекивали да ће доспјети у слично ситуацију.

Послије ослобођења Јајца, тежиште борби пренијето је у долину Врбаса, гдје је 4. пролетерска водила борбе за Винац све до ноћи 26. септембра, тј. све док његова посада, из страха да не буде одсјечена, није одступила долином Врбаса ка Доњем Вакуфу. Али већи број домобрана и скоро читаву милицију која се повлачила из Винца, заробио је 26. септембра око 13. часова 1. батаљон. Послије тога је штаб бригаде одлучио да се дејства усмјере ка Доњем Вакуфу. На тај правац је упутио 1, 2. и 3. батаљона и батаљон „Пелагић" из састава 3. крајишког одреда који му је био придат. У то вријеме се око Догановаца и Старог Села прикупило 300 домобрана који су одступали из Јајца, а

нешто касније у Догановце је стигла и једна чета Нијемаца и вод домобрана из Доњег Вакуфа. С њима су се сукобили 1. и 5. батаљон 4. бригаде у рејону Старог Села и Догановаца и у току ноћи 26/27. септембра натјерали их да се повуку према Доњем Вакуфу. Непријатељ се повукао оклопним возом, пругом коју наши батаљони нијесу правовремено порушили. Први и Пети батаљон задржали су се у Старом Селу и Догановцима. За вријеме док су 1, 3. и 5. батаљон водили борбу у долини Врбаса, 2. батаљон је чистио Старо Село и ту заробио 50 милиционера. Пошто их је разоружао и пустио кућама, батаљон је наставио покрет према жељезничкој станици Обораца. Трећи батаљон је задржан у Винцу ради прикупљања заробљеника и плијена, те сахране погинулих бораца. У Винац је убрзо стигао и штаб бригаде.

У борбама за Јајце, Винац, Цвитковац, Догановце и околна мјеста непријатељ је имао 591 војника избаченог из строја, и то: 165 усташа и 426 домобрана и милиционера. Већи број милиционера је заробљен, разоружан и одмах пуштен кућама. Од тога броја 4. пролетерска бригада избацила је из строја 150 домобрана и разоружала око 100 милиционера. У тим борбама је избачено из строја око 60 наших бораца, од којих и 23 из 4. бригаде (9 погинулих и 14 рањених).[77] У борбама је заплијењено: 2 хаубице 100 мм, 3 топа, 5 минобацача, 6 митраљеза, 1 оклопна кола, 11 моторних возила, 5 локомотива, већи број пушака и пушкомитраљеза, доста муниције и друге опреме, разних намирница и 15 вагона соли, која је евакуисана за Јањ. Осим тога заједничког плијена свих јединица које су нападале на Јајце, 4. пролетерска бригада је заплијенила, поред личног наоружања и опреме заробљених домобрана и милиционера, још и 9 сандука пушчане муниције, 10 сандука мина за минобацач, 46 пушака, 1 пољску кухињу, 2 кола са запрегом, 3 бицикла и друго.[78]

Пошто је изгубио Јајце, непријатељ је, да би њемачкој 718. дивизији и 3. домобранском корпусу осигурао вријеме за припреме операције ширих размјера потачао гарнизоне у Доњем Вакуфу, Бугојну, Травнику, Турбету и раније посједнуте положаје између тих гарнизона. Ради заштите

[77] Погинули су: борци Сретен Јововић Дуљо, Михаило Ковачевић, Вуле Поповић, Милован Прашчевић и Бошко Томковић; десетар Спасоје Велашевић; водници Илија Јањевић И Станко Жарић и политички комесар чете Војин Драговић; дневник аутора.

[78] Зборник, том IV, књ. 7, док. 69.

комуникације Доњи Вакуф—Оборци—Травник, истурио је јаче снаге на линији Догановци—Санџак—Ораховљани. Око 150 жандара и милиционера прешло је Голу планину и заједно са жандарима из Понира посјело просторију Бистрица-Дорибабе-Лендићи. Од 27. до 29. септембра преко Травника је према Турбету и Доњем Вакуфу, упућено неколико композиција пуних воЈске. НепријатеЈ је у Травник пребацио једну чету 1. батаљона 15. домобранског пука, да би од ње и од посаде Мркоњић-Града, која се ту раније повукла, формирао батаљон.

Док се непријатељ спремао да спријечи продор наших снага долином Врбаса према Травнику и даље на исток, Оперативни штаб за Босанску крајину оријентисао је 2. пролетерску бригаду ка Скендер-Вакуфу, ради стварања услова за продор у средњу Босну преко Врбање; 2. крајишку је усмјерио према Турбету, а 1. крајишку је задржао у Јајцу. Четврта пролетерска, ојачајана дијелом 3. крајишког одреда, која је добила задатак да наступа према Доњем Вакуфу, Оборцима и Комару, до зоре 27. септембра стигла је на 8. километар низводно од Доњег Вакуфа (1. батаљон), и у село Санџак (2. батаљон). Пети батаљон, батаљон 3. крајишког одреда и мјештани рушили су комуникацију у долини Врбаса између Бравнице и Бабиног Села. Остале јединице су се задржале у ранијим рејонима. Тада су 2. крајишка и 2. пролетерска бригада, које су наступале лијево од 4. пролетерске, избиле у висину западних огранака Днолупчке планине. Друга крајишка бригада је 28. септембра заузела Понир, а 29. избила на Смет, изнад саме ријеке Лашве.

На правцу наступања 4. пролетерске бригаде непријатељ се повлачио. Узмицао је све до Доњег Вакуфа и комуникације која преко Обораца и Комара води за Турбе и Травник. На тим положајима је, међутим, прешао у одсудну одбрану. Њих је морао одбранити на сваки начин, јер би иначе била доведена у питање припрема офанзиве њемачке 718. дивизије и 3. домобранског корпуса. Због тога је непри]'атељ већ 29. септембра ојачао снаге на тим положајима с 1. батаљоном 15. и 3. батаљоном 5. домобранског пука и 1. четом 20. усташког батаљона. Затим су се Нијемци, усташе и домобрани концентрисали у Доњем Вакуфу и формирали борбену групу која је имала задатак да противнападом долином Врбаса поново заузме Јајце.[79]

[79] М. Лековић, исто, стр. 629.

Успјеси партизана у Босанској крајини, у долини Врбаса, према Далмацији и другим подручјима забринули су не само усташе и четнике већ и Вијемце и Талијане. Да би колико-толико заштитили своје позиције, они су предузели низ заједничких операција. Нијемци су хтјели да врате Јајце, Мркоњић-Град, Кључ и Ситницу, ради заштите демаркационе линије и спречавања надирања НОВЈ на сјевер. Талијанима је био циљ да посједну комуникацију Коњиц-Мостар, да заузму Ливно, Дувно и Посушје и спријече јачање устанка у Далмацији и продирање снага НОВЈ на југ. Четници су те операције покушали да искористе за повезивање свог покрета у Босни, Херцеговини и Книнској Крајини, а усташе да врате власт над изгубљеним крајевима Босне. У заједничким операцијама које су почеле крајем септембра, њемачка 714. дивизија, усташе, домобрани и четници заузели су Кључ и Ситницу. Почетком октобра, када су те снаге продужиле ка Мркоњић-Граду и Јајцу са запада, према Јајцу и Јању су са истока кренули њемачка 718. дивизија, усташе и домобрани. У напад су кренули са линије Доњи Вакуф—Оборци—Комар—Турбе с намјером да се споје са западном групом, те да након тога заједно продуже према Гламочу и Ливну. Талијани <и четници предузели су напад из долине Неретве према Прозору, Шћиту и Шујици, у намјери да са снагама које дјелују са сјевера врате Ливно и Гламоч и успоставе власт на том подручју.

Да би осујетио намјере непријатеља, Врховни штаб је формирао ударну групу, састава 2, 3. и 4. пролетерска бригада и дао јој задатак да разбије непријатељску офанзиву према Јајцу и Мркоњић-Граду.

Са линије Доњи Вакуф—Оборци—Комар—Турбе, непријатељ је главнином снага наступао долином Врбаса према Јајцу. С њим се већ првог дана офанзиве сукобила 4. пролетерска бригада. Други батаљон се 2. октобра ухватио у коштац с бројним, добро наоружаним и врло упорним непријатељским снагама на линији Рујанац (к. 991) — Самара. Иако је однос снага на том правцу био 5:1 у корист непријатеља, борци 2. батаљона су у жестокој борби, која је вођена читавог дана, успјели да задрже нападача.

Према извјештају штаба бригаде, 2. батаљон је, тог дана, избацио из строја 130 непријатељских војника.[80]

[80] Зборник, том IV, књ. 7, док. 112.

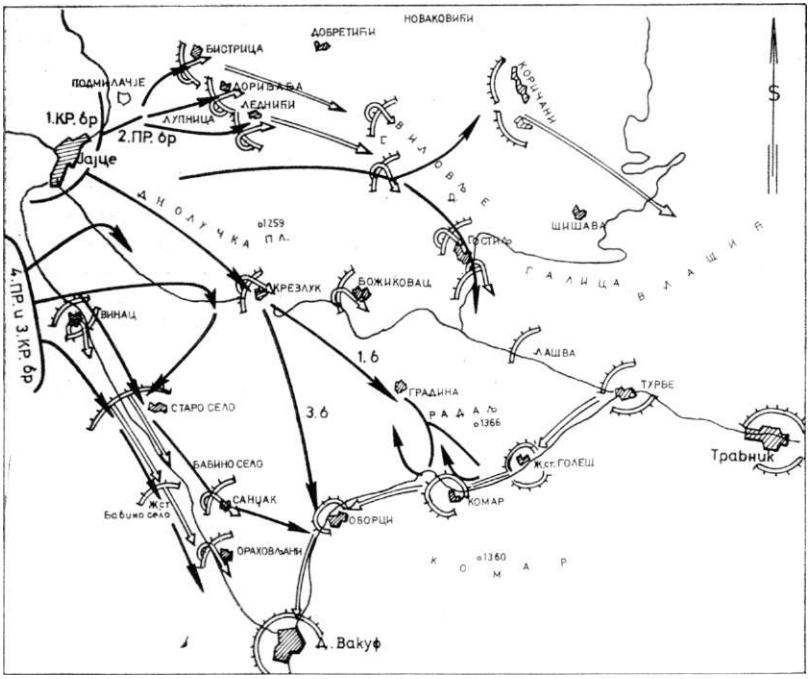

Наступање бригаде ка Травнику и Доњем Вакуфу, 26—30. септембар 1942.

На положајима батаљона се у најкритичнијем тренуткЈ нашао с борцима у стрељачком строју и командант бригад(Пеко Дапчевић. 'Његово присуство их је подстакло на још већа прегнућа <и они су, најпослије, приморали непријатеља да одступи ка жељезничкој станици Обораца. И 1. батаљон који је тог дана водио борбу на лијевој обали Врбаса, у рејону Вукова, успио је да задржи непријатеља. Исто су тако 3. и 5. батаљон — у борбама у долини Врбаса, на десној страни ријеке — задржали непријатеља који је тенковима наступао комуникацијом Доњи Вакуф—Јајце. Мада је у први мах био изненађен код Оравице, 3. батаљон се брзо снашао и у садејству с 5. батаљоном читав, дан је успјешно затварао долину Врбаса. У тим борбама оба батаљона је подржавала чета пратећих оруђа.

Тог дана батаљони 3. крајшнког одреда обезбјеђивали су евакуацију рањеника и материјала за Глоговац. Трећег

октобра непријатељева пјешадија и тенкови наставили су наступање према Јајцу и успјели да му се приближе. Због тога <и због ситуације на правцу Мркоњић-Града, гдје је непријатељ продро до Језера, 4. пролетерској бригади и 3. крајишком одреду наређено је да се повуку из долине Врбаса: 1. батаљон у рејону Јања, 3. у рејон Подгорија, а остале јединице 4. бригаде и 3. крајишки одред да пређу Врбас и да се преко Врановине и Обљака повлаче ка долини Јања и Пливе. Ноћу 3/4. октобра бригада се са свим јединицама пребацила преко Врбаса и 4. октобра избила на одређену просторију, а непријатељ је ушао у Јајце, одакле је 6. октобра продужио за Језеро и према Јању.[81]

За вријеме борби у долини Врбаса и при повлачењу од 2. до 4. октобра, 4. пролетерска бригада је имала 7 погинулих и 13 рањених бораца.[82] Непријатељски губици за то вријеме били су: 84 мртва и око 90 рањених војника. Заплијењен је један тешки минобацач, више пушака; муниције и другог материјала.[88]

Приликом повлачења из долине Врбаса, 1. батаљон је водио борбу с непријатељем који је од Вукова, преко Криве јелике, наступао ка Глоговцу, у коме је била евакуисана болница и дио материјала из Јајца. Остали батаљони, који су прешли Врбас на одсјеку Ћусина-Ципићи, водили су борбу на својим правцима и ортанизовано се повлачили ка долини Јања. Ријеку су 4/5. октобра прешли дијелови 4. пролетерске бригаде и 3. крајишког одреда, одређени да штите правац према Шипову, у које су 4. октобра ушли непријатељски тенкови од Мркоњић-Града.

Са те просторије је бригада затварала правце према Купресу, Доњем Вакуфу и Јајцу, одакле је непријатељ и даље вршио притисак. С 4. бригадом се из долине Врбаса повлачио и 3. батаљон 2. пролетерске бригаде. На достигнутим положајима 4. пролетерска је остала до 6/7. октобра, када су сви рањеници, од којих 27 на носилима, из Глоговца евакуисани за Гламоч. Дио материјала није се, међутим, могао евакуисати, већ је подијељен борцима и народу. Нешто од тога је спаљено, а нешто је пало у руке непријатељу.[84]

[81] Исто, том II, књ. 6, стр. 208—210.

[82] Погинули су: борци Мато Јовићевић, Лука Грујић, Владо Мучалица, Владо Булајић и Милић Максимовић; десетар Ђуро Вукчевић и водник Илија Јовићевић; дневник аутора.

[83] Зборник, том IV, књ. 7, док. бр 112.

[84] Исто.

Борбе у долини Јања и Пливе и одбрана Гламоча

За вријеме борби и боравка у долинама ријека Јања и Пливе, задатак групе бригада је био да ослободи Мркоњић-Град и долину Пливе, затвори правце према Јајцу и Доњем Вакуфу, заштити Гламоч од Купреса, обезбиједи комуникацију Мркоњић-Град—Гламоч и да очисти тај терен од четника.

Из долине Врбаса и од Доњег Вакуфа непријатељ је 4. октобра почео да наступа двијема колонама — једном преко Врановине, а другом преко Криве јелике, према долинама Јања и Пливе. С њима су водили борбу 4. пролетерска бригада и дијелови 3. крајишког одреда: 1. батаљон 4. бригаде и два батаљона 3. крајишког одреда на правцу Подосоје—Тодоровићи; 5. батаљон на правцу Ђукићи—Попоже; 2. батаљон према Шипову; 3. батаљон према Драганићу. У том распореду бригада је остала све до 9. октобра. За то вријеме она је с тих положаја водила борбу на два фронта — бранила прилазе долини Јања и нападала непријатеља у долини Пливе. Послије одбијених непријатељевих напада према долини Јања и Пливе, штаб бригаде је свој 2. батаљон и један батаљон 3. крајишког одреда упутио у Ступање, на лијевој обали Пливе, да затворе правце према Јању и Мркоњић-Граду. Први батаљон и дио 3. крајишког одреда и даље су остали на линији Мочиоци-Кнежевићи, да затварају правце према Врбасу и Доњем Вакуфу; 3. батаљон је пребачен у Бешње и оријентисан ка Мркоњић-Граду и комуникацији Шипово-Језеро; 5. батаљон и један батаљон 3. крајишког одреда пребачени су у Прибеље, да затварају правац Купрес—Гламоч, да одржавају везу с Купрешким батаљоном и јединицама IV оперативне зоне. У међувремену су 1. пролетерска бригада и 6. крајишки одред ослободили Кључ, али су га 11. октобра Нијемци поново заузели. Тада је 3. пролетерска бригада избила на линију Чађавица—Рогоња—Шипови и затварала правце према Мркоњић-Граду, Ситници и Јасеновим Потоцима, а 2. пролетерска је посјела линију Трново—Градина (к. 937) — Дуљачка коса и оријентисала се Према Мркоњић-Граду.

Због јаког притиска наших снага на Мркоњић-Град, Ситницу и Кључ, њемачка 714. дивизија и усташе повукли

су се долином Сане према Приједору. До 13. октобра наше су снаге ушле у та мјеста. Послије тога 4. бригада је с 3. батаљоном посјела Магаљдол, а с 2. батаљоном Думезлије. Задатак им је био да штите прилазе Мркоњић-Граду од Јајца. При том је 1. батаљон задржан да обезбјеђује Јањ, а 5. батаљон је и даље остао на ранијим положајима.

Дијелови њемачке 718. дивизије, усташе, домобрани и четници и даље су вршили притисак од Јајца ка Мркоњић-Граду и Гламочу и од Купреса према Гламочу. Већ 13. октобра су напали батаљоне 4. бригаде који су затварали правце према Јајцу долином Пливе. Ојачан противтенковским топом, 2. батаљон је у рејону Језера одбацио непријатеља, порушио комуникацију у долини Пливе и онемогућио употребу тенкова на том правцу, а слиједећег дана, 14. октобра паралисао је и остале непријатељске снаге.

Послије тога, тј. 17. октобра, распоред бригаде је био овакав: 1. батаљон у Герзову и Шпиријима; 2. батаљон у Думезлији изнад Језера; 3. батаљон у рејону Мркоњић--Града и 5. батаљон у Подгорију, одакле је убрзо пребачен у Гламоч. За вријеме борби у долини Пливе, бригада је имала 4 погинулих и 3 рањена борца.[85] Губици непријатеља били су 15 мртвих и више рањених. У бригаду је 16. октобра стигло 270 бораца из Далмације, међу којима је било и 50 другарица, тако да је број другарица у бригади нарастао на 213, што је чинило готово четвртину састава бригаде.[86]

Док је група водила борбе на сектору Јајца, Мркоњић-Града, Кључа и Ситнице, друге наше јединице су ослободиле Горњи Вакуф, Прозор, Дувно и Шујицу. Након тога су 20. октобра Талијани и четници из Врлике, Сиња и Аржаног кренули у напад према Ливну, а усташе и домобрани од Купреса, Шујице и Дувна према Гламочу и Ливну.[87] За три дана борбе непријатељ је, користећи се маневром двају усташких батаљона од Купреса, преко Цинцара и Круг-планине, успио да заузме Ливно. Тада је, по наређењу Врховног штаба, 4. пролетерска бригада хитно пребачена на сектор Гламоча, гдје је заједно са 1. далматинском бригадом затварала правце Гламоч—Ливно и Гламоч—Купрес, односно бранила Гламоч. Сем извршавања тих задатака, бригада је чистила терен од четничких група

[85] Погинули су: борци Јозо Јакара, Јуре Комбор и Стојан Минић и водник Саво Лубарда; дневник аутора.

[86] Зборник, том IV, књ. 7, док. 137.

[87] Операција „Динара", како су је назвали Талијани.

у ширем подручју Гламоча, а од усташке милиције Прилуке, Луснић, Љубунчић, Ступник и друга села западно од комуникације Гламоч—Ливно.

За вријеме борби и боравка 4. пролетерске бригаде у долини Јаша и Пливе исхрана и санитетско збрињавање јединица и рањеника били су задовољавајући. Бригада је на том терену попуњена новим људством, које је требало и политички и војно обучити. Како су на том терену вођене мање борбе, које су имале обиљежје одбрамбених дејстава, то је позитивно утицало на увјежбавање, попуну и стицање борбеног искуства. Но и у том је времену било упада, забацивања и продора, који су изведени с доста успјеха и без губитака. Поред борби и војно-политичког рада унутар јединица, бригада је активно политички дјеловала и на терену помагала организовање и учвршћивање народне власти и теренских партизанских јединица, организовала културно-просвјетну активност итд. Баш тих дана с бригадом су се кретали и борили и чланови Партизанског позоришта. Бивши глумци Загребачког казалишта су у јединицама и на терену дали за борце и народ више представа.

Мада је непријатељ у октобру поново заузео многа ослобођена мјеста, није успио да одврати Врховни штаб од нових офанзивних потхвата. За вријеме одбрамбених борби, наше снаге су се спремале за офанзиву према Босанском Грахову и Бихаћу, те је Врховни штаб, крајем октобра, концентрисао 1. и 2. пролетерску, 1, 2, 3. и 4. крајишку, 2, 4. и 8 хрватску бригаду, са задатком да дејствује на тим правцима, супротстављајући се у исто вријеме с мањим снагама, примјеном гипке покретне и активне одбране, непријатељу на правцу Ливна, Мркоњић-града и на другим правцима.